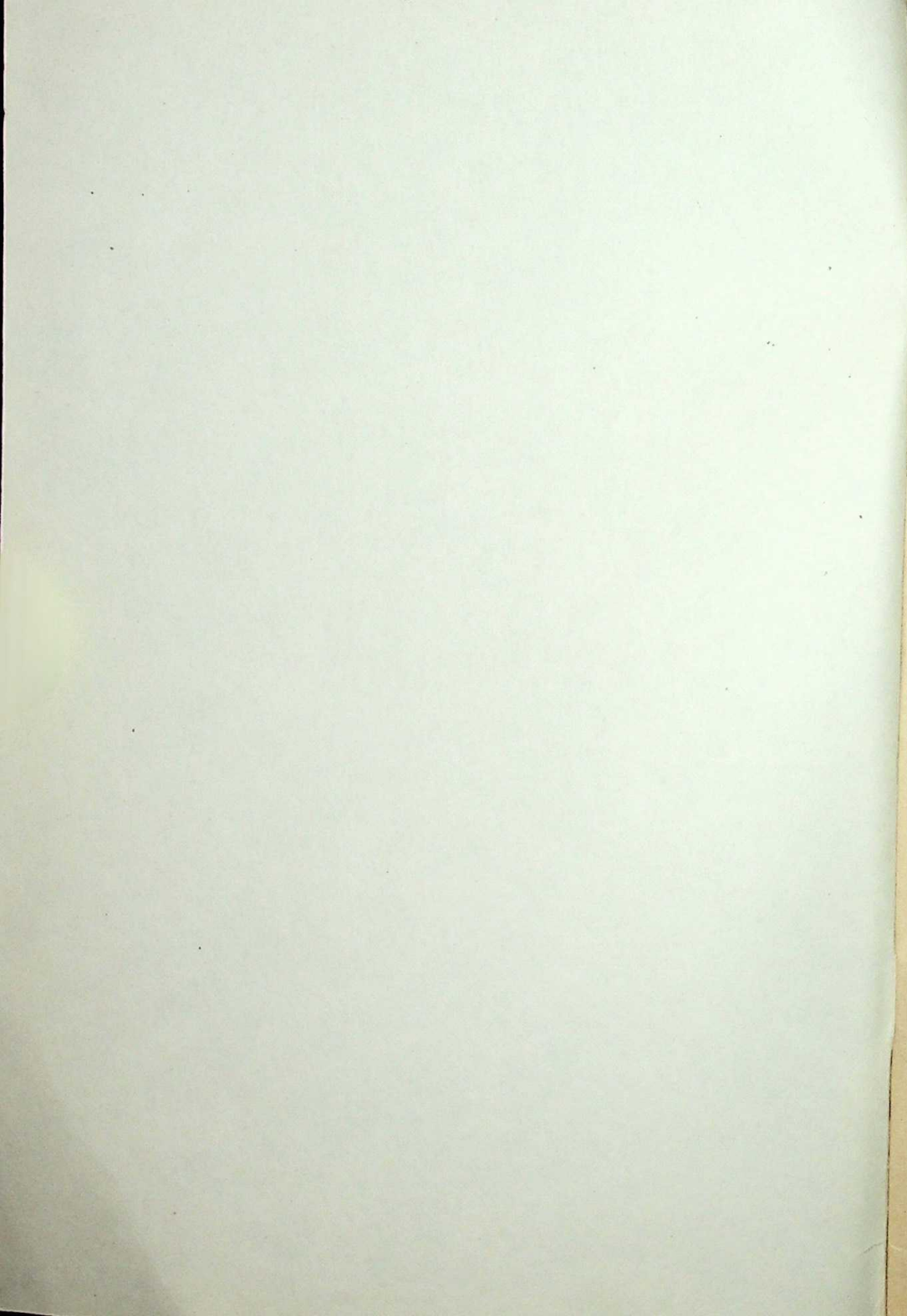

Калтыгул

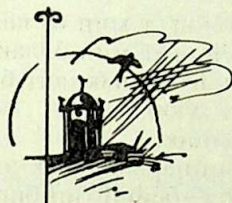
Бай уулу

Калыгул бай уулу

Элге кенен тараган
ырлар жыйнагы

«Бишкек»
1992

Калыгулдун ырлары (Элге кенен тараган ырлар жыйнагы)

Колуңуздагы китеп өткөн эки кылымдын (XVIII — XIX кк.) тогоосунда жашап өткөн кыргыз элинин чоң нускоочу-акындарынын бири Калыгул Бай уулунун (1785—1855-жж.) элге кенен тараган "Замана", "Насыят", "Терме-санат" ж. б. ырларынан негизинде түзүлдү. Анын чыгармалары XX кылымдын биринчи жарымында элден жыйналып кагазга түшүрүлгөн. Акындын ырларын кийинки учурга чейин эл арасынан жыйнап, аларды изилдеп, илимий эмгектерди жазган белгилүү атуулдардын катарына филология илимдеринин кандидаты Шаршенбек Үмөталиевди кошпой коюуга болбойт. Китепке да негизинен ал кишинин "өздүк архивинде" топтолгон жана Кыргыз республикасынын Илимдер Академиясынын кол жазмалар фондусунда сакталган материалдар киргизилди.

© Басмасы, түзүүчүсү, котормосу, көркөмдөөсү Ч. И. "Китеп"

© Кириш сөз К. А. Айдаркулов, Т. У. Усубалиев

© Калыгул жөнүндө эскерүү Т. У. Усубалиев

© "Замана" поэзиясынын генезиси жөнүндөгү маселеге карата" Ш. Ү. Үмөталиев

КИРИШ СӨЗ

Калыгул Бай уулу (1785—1855-ж.ж.) XIX кылымдын биринчи жарымындагы кыргыз элинин белгилүү даанышман, айткан сөздөрү калктын жүрөгүнө эм болгон, санатчы-насыятчы акын экени кыргыздын тарыхында кеңири белгилүү. Акындын адамдын өмүрү, замандын "келечеги", эл, турмуштагы жакшылык жана жамандык жөнүндө, ошондой эле өзү жашаган доорго арналган "Замана" аттуу ырлары эл арасына кеңири таралган. Калыгулдун чыгармаларында элдин мүдөөсү, ой-санаасы, жакшы турмушту эңсеген тилеги терең жана кенен чагылдырылган. Эл болсо анын терең ойлуу акылман сөздөрүн сүйүп угушкан жана муундан-муунга ыйык мурас катары жеткирип келишкен. Калыгул кыргыз элинин улуу философу болгон десек, бул эч бир ашыра айтуу эмес. Эл ичи өнөр кенчи, эл акылсыз болбойт, деген ылакаптар бекеринен чыккан эмес. Калыгул кыргыз элинин терең акылынын билдирүүчүсү болгон. Ушундай болгону үчүн Калыгул мындан 137 жыл мурда жашаса да, анын жүрөккө жаккан санаат-насыяттары, нуска сөздөрү элдин арасында ушул кезде да кеңири айтылып жүрбөйбү. Калыгулдун чыгармалары жана өмүр-баяны жөнүндөгү маалыматтар Совет бийлигинин жылдарында, Улуу Ата Мекендик согушка чейинки жылдарда элдин гана айтымынан жыйналган эле. Алар Кыргыз республикасынын Илимдер Академиясынын кыргыз тили жана адабият институтунун кол жазма фондусунда сакталууда. Калыгулдун чыгармаларын эл арасынан жыйноо азыркы кезде улантылып жатат. Элдин айткандарына жана жыйналган тарыхый маалыматтарга негизденсек, бул адамдын өмүр-баяны төмөнкүчө болуптур.

Калыгул Ысык-Көлдүн күнгөй тарабындагы Кара-Ой (көп жылдар бою орусча "Долинка" деп аталып келген) деген жерде оокаттуу адамдын үй-бүлөсүндө туулат. Акындын көпчүлүк өмүрү Ысык-Көл кылаасында Сарыбагыш элинде, Тенир тоодо, Чүйдө, Таласта жашаган элдердин арасында сый-урмат менен өткөн экен. Калыгул эч бир мансап күткөн эмес, бийлик кармабаган, бий же болуш болбогон. Өзүнүн акылмандуулугу жана элге калыстыгы, кыргыздын урууларын ынтымакта, биримдикте жашап турушуна жетишүү үчүн жасаган көп жылдык аракеттери менен элдик чексиз кадыр-баркка, урматтоого жетишкен. Кыргыздын уруу башкаруучулары Калыгулга келишип, аны урматтап чакырышып, дайыма андан акыл-кеңеш сурап турушкан. Айта кете турган бул адамга мүнөздүү дагы бир белги бар. Калыгул кедей-кембагалдарды, бечара жардыларды эч качан эзген эмес. Өзүнүн бала-чакалары, туугандары

менен бирдикте оокат кылган. Ашынган байлыгы, түмөнү түрүлгөн дүйнөсү болбогон.

Калыгул дүйнөдөн кайтканда жалпы эл аза күтүп, аны өзү туулуп-өскөн мекени Ысык-Көл кылаасында, Кара-Ойдо (азыркы Чолпон-Ата шаарына эң жакын жерде) акыркы келбес сапарына жөнөтүшүптүр. Ошондо Калыгулдун бул дүйнөдөн кайтканын уккан эл өзүнүн сүйүктүү даанышманы — акыны менен акыркы жолу коштошууга абдан көп чогулган. Эл акындын бейитине акыркы жолу топурак салат. Өз алдынча топурак салбаган бир да киши болбоптүр. Натыйжада акындын бейити башка бейиттерден өзгөчөлөнүп, өтө бийик болуп, чымдуу чоң дөбө болуп калган. Эл арасында айтылып жүргөн дагы бир факт. Калыгул жетимиш жашка чыкканда катуу сыркоолоп калат. Ошондо өзүнүн балдарына жана туугандарына: Мен жакында бул дүйнөдөн кетем. Менин сөөгүмдү Кара-Ойго (ал кезде бул жер дөңсөө, чийлүү экен) койгула, деп керээз айткан. Эл Калыгулдун арбагын терең ызаттаганын айкын далили болгон дагы бир мисал жөнүндө кеңири айтылып жүрөт. Акындын Кара-Ойдогу бейит-мазары бир эле күндө салынган. Кантип? — деп окурман суроо коюшу мүмкүн. Бул суроонун жообун айта кетели. Элдин айтканына караганда, ошол кезде Калыгулдун мүрзөсүнөн Ысык-Көлгө чейинки аралык эки чакырымдан ашык экен. Бейит-мазарды куруу башталганда, бул аралыкта миндеген адамдар көлгө чейин тизилип турушуптур. Жаш жигиттер көлдүн түбүнөн чопо аралашкан ылай топуракты алып чыгып, аны тоголоктоп, тизилип турган кишилерге тынымсыз берип турушат. Ошентип тоголоктолгон, чопо аралашкан суу топурак колдон колго өтүп, бейит-мазар салып жаткан усталарга жеткирилип турган. Бейит-мазардын курулушунун бир эле күндө бүткөнүнүн себеби мына ушундайча айтылат элде. Ырас эле бейит-мазардын топурагы да айланадагы топуракка окшобойт. Ал көлдүн түбүнөн алынган чопо аралашкан ылай топурак экени байкалып турат. Бир жарым кылымдан бери бейит-мазардын мурунку калыбынан көп бузулбай сакталып турганы да, мына ушул себептен болсо керек.

Калыгул акылмандын бейит-мазарынын жалпы көрүнүшү, түзүлүшү, чондугу, куруу ыкмасы байыркы көчмөн элдердин дүйнөдөн кайткан кадырлуу адамдарды бейитке коюу салтын да эске салат. Байыркы элдердин дүйнөдөн кайткан кадырлуу адамдарга "топурак салуу:" салты аябай барктуу болгон экен. Ал элдер мындай адамдарды көп учурларда эскеришип, алардын бейиттеринин топурагын "ондоп" турушкан. Мына ошондуктан ал бейиттер мындан миң — эки миң жыл мурда курулса да, азыркы кезге чейин эл ичинде "калмак дөбөлөр" деген ат менен сакталып калынган.

Байыркы көчмөндөрдүн бир бутагынан тараган кыргыз эли жогоркудай салтты унуткан эмес! Биздин заманда элдин сүйүктүү уулу Калыгул акылман акындын акыркы сапарына зор урмат, терең ызат менен узатылганы буга далил.

Калыгулдун сөөгү Ысык-Көлдүн жээгине, Чолпон-Атада коюлганы анын керээзин элдин орундатканы. Муну биз дагы бир жолу

белгилеп кеткибиз келет. Бул адам өзүнүн туулуп-өскөн Ысык-Көл өрөөнүн аябай жакшы көргөн. Акындын Ысык-Көл жөнүндө бизди таң калтырганы ырларынын кээ бир эле саптарын эске түшүрө кетели.

Күнгөйдөн агат миң булак,
Тескейден агат миң булак,
Аягынан агып чыкпайт бир булак!
Тегереги туюк,
Төбөсү бийик...
Ысык-Көл бейиштин бир эшигидир!
Кыш болуп кашкая суугу жок,
Жай болуп катыра ысыгы жок.
Ат жеткен жерде
Мындан артык кызыгы жок...
Мактанып жер жетерби?
Адам мындан кетерби?
Ысык-Көлдөн чыкпагыла, балдар!..

("Мурас", Фрунзе, "Кыргызстан", 1990, 22-бет. Манасчы Сагынбай Орозбаковдон 1922-жылдын 7-октябринде фольклорист Каюм Мифтаков жазып алган. 1925-жылы араб тамгасында чыккан "Чондор үчүн алипээ" деген китепте бул ырлар басылган. Бул ырлар башка источниктерде да бар).

Чынында эле Ысык-Көлдүн жаратылышын ушунчалык таамай жана эң кооз сүрөттөгөн саптарды башка адабий чыгармалардан табуу кыйын.

Албетте, убакыт бардык нерсени жеңип чыгат эмеспи. Бир жарым кылымдык мезгил өзүнүн терс таасирин Калыгулдун бейит-мазарына тийгизбей койгон жок. Ар бир жыл өткөн сайын мазардын коргону мурунку калыбынан ажырап баратат. Дагы көп жылдар өткөндөн кийин Калыгулдун мазары кайсы жерде болгонун биздин кийинки муундарыбыз таппай калышы ыктымал. Кыргыз элинин кылымдан берки салты боюнча бейиттерди жаңыртпайт эмеспи. Мына ушуга байланыштуу 1991-жылдын аяк ченинде Калыгулдун мазарынын жанына ага арналган эстелик коюлду. Эстелик Кыргызстандын Ала-Тоосундагы сур граниттен жасалган. Эстелик Калыгулдун небере-чөбөрөсүнүн өз каражатынын эсебинен коюлду.

Эстеликтин жалпы көрүнүшү пирамида сыяктуу кооздолгон, ар биринин узундугу эки метрден ашык эки граниттен турат. Бир пирамидада — граниттин бетине Калыгулдун аты, атасынын аты, туулган жылы жана дүйнөдөн кайткан жылы чегип жазылган. Экинчи граниттин бетинде Калыгулдун төмөнкүдөй чыныгы философиялык акыл-насыяты чегип жазылган:

Жакшы болсоң жердей бол,
Баарын чыдап көтөргөн.
Таза болсоң суудай бол,
Баарын жууп кетирген.

Ырыс алды ынтымак,
Ынтымагың жок болсо,
Алдыңдан таяр алтын так.

("Мурас", Фрунзе, "Кыргызстан", 1990, 33-бет).

Бул акыл-насыят сөздөр мындан бир жарым кылым мурда айтсылса да, алардын мааниси дал биздин азыркы заманыбыз үчүн актуалдуу экени көрүнүп турбайбы. Калыгулдун бул сөздөрү Кыргызстандын алтын тагы — анын мамлекети экенин, ал алтын тактын эч бир тайбас, бузулбасы үчүн бүткүл кыргыз эли ынтымактуу, бирдиктүү болушу зарыл экенин көрсөтүп турат. Тилекке каршы, азыркы кезде, бүткүл өлкөдө, ошондой эле Кыргызстанда ынтымак, биримдик жетишсиз болуп жатат. Калыгул акылман, кыргыз элини Ысык-Көлгө куюп турган миң булактай талыкпай иштөөгө чакырып, Ысык-Көлдү курчап турган ак кардуу тоолордой бекем, Ысык-Көлдүн үстүндөгү көк асмандай бийик соболору, анын көк кашка суусундай туп-тунук, бирдиктүү, ынтымактуу болууга чакырып жатпайбы.

Калыгулдун мазарын ызаттап, аны көрүшүп, кыргыздын бул улуу инсанынын ыйык арбагын сыйлаган кишилердин саны уламдан-улам көбөйүүдө. Албетте Калыгулдун өмүр-баяны, чыгармачылыгы жөнүндө өзүнчө кенен сөз кылууга сөзсүз болот. Ал келечектин иши. Калыгул өзүнүн даанышмандыгы, адамдык парасаты, чыгармачылык өзгөчөлүгү менен улуу сөзгө арзыган тарыхый инсан. Ал эми Калыгулдун эл ичинде кадыр-баркка жетишкендиги, сый-урмат көргөндүгү — элдин анын адамдык улуулугуна кылган таазими гана болгон. Мезгил өтүп ал киши бизден алыстаган менен, анын чыгармалары, акылман-нуска сөздөрү элдин жүрөгүнөн терең орун алып, эл менен бирге жашагандыгы буга ачык далил.

Окурмандын колундагы чакан жыйнакка Калыгул акын-акылмандын элге кенен тараган айрым ырлары, насыят-санаттары менен катар бул адам жөнүндөгү чакан эскерүүлөр да киргизилди. Алар өз учурунда элден жазылып алынып, Кыргыз Республикасынын Илимдер Академиясынын кол жазмалар фондусунда жана жеке изилдөөчүлөрдүн өздүк "архивинде" сакталып калган. Калыгулдун ырлары өз учурунда газеталар менен журналдарга жарыяланып, айрым бир жыйнактарга кошулган. Айрым насыят ырлары 20-жылдарда, Улуу Ата Мекендик согушка чейинки мезгилде кайсы бир окуу китептерине да басылып чыкканын биз билебиз. Калыгулдун басма сөздө басылган ырларын эл окуп, өздөрүнүн жандүйнөсүн кеңейткендиги, таалим-тарбия алышкандыгы эч бир күмөнсүз. Бирок, бир кезде, атап айтканда элүүнчү жылдардан баштап айрым "идеолог қорөгөчтөр" ошол ырларды туура баалабай, тескери бурмалашып, талаш-тартыштар чыгарышып, Калыгулдун улуу ысымын булгоого аракеттенишкени да жалпы элге маалим. "Заманчылар" деп акыйкатсыз күнөө коюлган акындардын арасында Калыгул да болуп, ал жөнүндө эч бир негизи жок, эч бир далилсиз каралоолор кайра-кайра кайталанылып келди. Мындай каралоолор жөнүндө азыр сөз кылып, убакытты бошко кетирүүнүн эч бир кажети жок деп ойлойбуз. Бирок ушу жакынкы мезгилге чейин

деле бийликте турган айрым "билермандардын" буйругу боюнча Калыгулдун эң маанилүү насаат ырларын окуп үйрөнүүгө, элге таратууга тыюу салынып келгени өкүнүчтү туудурбай койбойт.

Биздин кубанычыбыз, мезгил оошуп, көмүскөдө жаткан баа жеткис адабий мурастар кыргыз элинин рухий казнасына кошула баштады. Бүгүнкү күндө кыргыздын башка акындарындай эле, Калыгулдун чыгармаларына жаңыча, туура, объективдүү көз караш менен анализ жасап, элге тартуу кылууга мүмкүнчүлүк кеңири ачылды. Бул жаңы адилеттүүлүк мезгилдин натыйжасы болду. Азыр Арстанбек, Молдо Кылыч, Тыныстанов жана башка кыргыз элинин рухий казнасына зор салым кошкондордун чыгармаларын да окуп-үйрөнүүгө эл кеңири мүмкүнчүлүк алышты.

Мына ошентип капатта коп жылдар бою калган Калыгул Бай уулунун тарых күүсүндөгү инсандык аты, чыгармалары кайрадан элге кайрылып келди. Эми мындан ары аларды иликтөө иши, окуп-үйрөнүү, татыктуу баа берүү маселеси жалпы эле окурмандардын, илимпоздордун гана өз иши. Эми Калыгулдун кайрадан элге тартуу кылынган ырларына, акыл-насыят сөздөрүнө узак өмүр тилеп, ак жол гана каалайбыз.

КАЛЫГУЛ ЖӨНҮНДӨ ЭСКЕРҮҮ

Ормондун заманында Жылгын башыга (азыркы Токмок калаасы турган жер) Курманкожо уруусунан Өмүрзак деген киши жолоочулап, өз бакырчылыгы үчүн Ормондун айлына барат экен. Ал жерде эки-үч күн жумушу бүткөнчө токтоп калат. Бир күнү Ормон өзү баштап шашкалаң түрдө айыл-апасы менен кымкуут болуп дүрбөп калышат, себеби бир жактан ызаттуу конок келе жаткан сыяктанат. Муну Өмүрзак байкап, бирөөдөн суроого оозу батпайт. Себеби, ал учурда Ормон чоң хан болуп, жалпы кыргызды бийлеп жатканы биринчи себеп болсо, экинчи жактан ал кездеги эл өтө момун болуп, адеп сакташып, улуусунан сурай албай, ал эми кичүүсүнөн сураганы менен, албетте, ачык билалбай, суроосуна канааттандырардык жооп ала алмак эмес экен.

Ормон өзү жаңы журтка үй тиктирип, керме керип (аркан тарттырып), аттарды байлай турган жерине чейин ырастатып, жүз баштуу боз үйдү тиктирип, аны куба төбөлүрөөк тарткан үзүгү менен жаптырат. Үйдүн эшигинде Ормон өзү баштап элиндеги кырка тизилген улуу-кичүү жигит-жалаңы жана айыл аксакалдары менен бирге жарданып туруп калды дейт. Баягы Өмүрзак ошол элдин ичинде таңыркагандан таңыркап турат, ангыча бир атчан киши желдире, желдире бастырып келип, алыстан аттан түшүп, кол куушуруп Ормонго салам айтты. Ормон алик алары менен: "Баатыр жакын келдиби?" — деп сурап калды. "Жакын келишти" — деп жооп берди. Ошону менен "Баатыр келет, баатыр келет" дешип, ого бетер дүрбөп турушат. Ангыча кырк-элүүдөй киши менен элдин ортосунда тогуз топчулуктуу, кара кашка кыпчасы бар, төө боз чепкен кийген, башында тегереги кештелүү калпагы бар, сары

жаргак шымынын багелеги басма менен сайылган, бутуна көк жеке кийген чап жаак, ак саргыл киши жалдуу күрөң аттан түшүп калды. Ормон чуркап барып, ал кишинин атын алып, колтуктап түшүрүп алды. Жанындагылардын бардыгын түшүрүшүп, күтүнүп турган отуздай киши кым-куут аттарын алышып чапа-чупа ксрмеге байлашты. Өмүрзак баягы баатыр ким экенин айра билалбай аң-таң болуп: "Капырай, жалпы кыргызда жалгыз эле Ормон чоң эле, мындан чоң баатыры—бу ким болду экен" деп ойлоно берет: Көбүнчө баягы баатырдын жалдуу күрөң атынын үстүндөгү күмүш пыштаңына көзүн салып туруп: "Ай, эми койчу, ким экенин үстүнө кирсем сөзүнөн таанырмын" деди да, Өмүрзак элдин артынан үйгө кирет. Ормон ак үзүктүү боз үйдүн эшигин ачып, ага күткөн кишисин киргизип, өзү иреге жакка сыңар тизелеп жүйүртө басып отурду. Кирген элдин баары тең ылдый карашып, жымжырт эле отурушат. Бир аздан соң бөлөк үйдөн сары майды сапырып кошкон курут жарма мелтилдетиپ куюлган чоң-чоң кара аяктарды алып киришет. Ормон өзү алиги баатырга аяк сунуп, калгандарына бөлөк кишилери сунуп, киши башына бирден аяк кыдырата коюп кетишти. Жарманы ичип болгонго чейин эч кимден бир сөз да чыга алган жок. Акырында аяктарды ошол үйдөгү бир байбиче жыйнатып алып, ашкана жакка чогултуп койду. Ал байбиченин жанында баласынын баласыбы — бир бешикте эркек бала колун сууруп алып, бешикке асып койгон карышкырдын чүкөсү менен ойноп жатат. Андан кийин Ормон бир кары кишини карап, "бирдеме деп айткынын" дегендей кылып башын ийкеди. Ал кары киши төрдө баягы отурган баатырга карап өйдө обдулуп, сыңар тизелей түшүп:

— Баатыр, бала-чакаларыңыз жана элиңиз көптөн бери эле Сизден бир сөз сурайлы деп жүрүшөт. Сиз бир кезде элди бөлөк бир тили буруунун сурагына өтөт деген экенсиз. Ошондон бери эле түрдүү коркунуч түшүп жатат, ошон үчүн улуу-кичүү дебей бардыгыбыз айтып берер бекен деп, сизди чакыртып күтүп турабыз,— деди.

— Андай болсо айтып берейин, балдар! — деп, чөк түшүп отурган киши ого бетер оң жагына ыңгай обдулуп, ондонуп туруп:

— Ээ, балдар! Кудай дей турган заман, жаканарды муунбагыдай карманып жүргүлө! Омбү деген орус келет дейт, анын кармагынын кан чыгат дейт, ыраспы? — деп оң ийини карап койдү эле, отурган эл бирин-бири тегерете карашып тыңшап калышты. Анда баягы кары киши дагы сурады: — Ошол орустун турпаты кандай, кандай түр менен сурайт, баатыр? — деди. Анда төмөнкүчө сыпаттап айткан экен?

Өңү сары, көзү көк,
Ункуйган мурун орус келет.
Узун чөптү оруп келет,
Кыска чөптү коруп келет
Карагайдан чарбагы болот,
Калың элди коркуткан арбагы болот,

— деп, оң ийнин карап: — Ыраспы? — деп мойнун буруп койду дейт. Анда баягы кары киши дагы сурады:

— Баатыр, дагы кандай шумдуктар болот?

Баатыр экинчи ийнин кылчайып карап:

— Түтүнгө "келе чыгым" деп келет го,

Кези келсе жетим уул, тул катынды жеп келет го,

Мал-башыңды каттап, эсеп менен тактап алат го,

Он түтүнгө бирден тың чыгаар

Бирин көрүп, биринен бири шум чыгаар,

Уй пул болоор,

Кул бий болоор,

Токой токол болоор,

Талаа токой болоор,

Токол байбиче болоор,

Тегерек чака тыйын чыгаар,

Атасынан баласы кыйын чыгаар,

Кызыл-кызыл кыялар,

Кыргыйек талга уялар.

Такыясын колго алып

Кыз жигитти кубалар.

Сааганың сары бээ болоор,

Ичкениң ит ичпес сары суу болоор.

Таштан кесең болоор,

Аны ичкен балдар, тандайы жарылган чечен болоор,

Этеги чолок, жеңи жок чапан чыгаар,

Эң кийинки балдарың тапан, чыгаар,

Тегиз жерден тегирмен чыгаар,—

Тексиз жерден бий чыгаар, ээ, ыраспы?

— деп оң ийнин караганда отурган элдин баары жан кулактын учунда, кол жакашын тышында болушуп, бирине-бири дел-дейишип:

— Кудай ошону көргөзбөсө болот эле, дешип күңгүрөнүп жиберешкен дейт. Баягы кары киши болуп көпчүлүгү чуркурап:

— Баатыр, ошондо элдин айласы эмне болот?—дешип чочулашканда:

— Ал эле дейсинерби... Ал болсо сары орустун заманы дейт, сары орустан кийин кара орус чыгат, сары оруска күйүт түшөт, элге бир чоң бүлүк түшөт.

Он үйгө бирден казан болоор,

Орчун шаар базар болоор.

Мейли кадыр болом деп, зайып чыгаар,

Көл үстүнө жүргүзгөн кайык чыгаар,

— деген дейт. Андан ары эмне болот, баатыр!—дегенде: Ошол кара орустун убагында он беш жылдан кийин:

Байпагың манат,

батегинц киш,

ит аягын мис болоор,
кой үстүнөн торгой жумурткалап,
жесир катын миңдеп кой айдайт,

— деген экен.

— Ошол учурду көрөөр бекенбиз, баатыр?— деп эл чурулдап, күлүндөп жиберишкенде, элди тегерете карап:

— Жок, бул отургандар көрбөйсүнөр!—Тээ-тетиги бешиктеги бала көп жашаса четин көрөр!— деген экен. Кээ бир кишилер айтат: "Өзүнүн баласы Акидей сары деген болуучу. Ал Акидей сары сексен жаштан ашып өлдү" дешет. "Жок, Өмүрзактын өзүнөн укканмын: өзүнүн баласы эмес, Ормондун балдарынан боло тургандай эле" деп айтчу экен...*

Бул сөздү ыраматылык Куйручук айткан экен (Куйручук ошол Өмүрзактын уулу болгон). Мына ошол баатыр кадимки Калыгул ырчы.

Калыгул кыргыз элин дайыма бирдиктүү, ынтымактуу жашоого үгүттөп келген. Бул—анын терең тилеги болгон. Мунун бир далили катары Калыгулдун төмөнкү осуят сөздөрүн эске түшүрөлү: "Ырыс алды ынтымак, ынтымагың жок болсо, алдындан таяр алтын так". Демек, Калыгул ынтымакты-кыргыз элинин тынчтыкта жашап, өнүгүшүнүн негизи, деп эсептеген.

Калыгулдун элдин бирдиктүү жашоосун дайыма эңсеген даанышмандыгы жөнүндө ушул кезге чейин, эл арасында сүймөнчүлүк менен айтылып келатат.

Калыгул өзү Сарыбагыш уруусунан экени белгилүү. Бирок ал өз уруусуна эч качан жан тарткан эмес. Бугулар менен Сарыбагыштардын талаш-тартышында, чыр-чатагында Калыгул калыстыктан эч бир тайбастан аларды жараштырып, бириктирүүгө көп аракет кылгандыгы тарых барактарынан маалым.

* Акидей Калыгулдун улуу баласы Күнтугандын уулу (1840-жылы туулган). Улуу Ата Мекендик согуш башталгандан беш жыл мурда, так айтканда 1935-жылы, токсон беш жашында дүйнөдөн кайткан. Акидейдин акындык таланты болгон. Күнтугандын жубайы боюнда болуп, төрөр кезине жакындап калганда кайна-энесине—Калыгулдун байбичесине: буюмдагы эркек балабы же кыз балабы, белгисиз го, бирок көп учурда ичимден күнгүрөгөн дабыш угула берет, деп айткан экен. Келинин сөзүн байбиче Калыгулга айтат. Анда Калыгул: Оо, Акидей сары бала туулат, ал ырчы болот, келиним коркпосун, деген экен.

Келини төрөйт. Баласы эркек болот. Калыгул балага "Акидей" деген ат коет. Акидей 12 жашынан баштап торпок минип алып, кой кайтара баштайт. Бир күнү жол боюнда кой жайып жүрсө, жолдо келаткан жорго минген келбеттүү бир киши атынын тизгинин тартып, токтой калат да: —Эй бала! Калыгулдун айылы кайсы?—деп сурайт.

Ошондо Акидей:

Чүйдөн чыккан Солтобай,
Сакалы жок молтогой.
Сиз сураган суроого,
Жооп берем буйтабай...

— деп бир нечен сап ыр менен жооп берген экен.

Мурун көрбөсө да, Акидей Солтобай ырчыны тул-туура тааныптыр. Ал чынында эле сакалы жок, торой киши экен. Акидей баланын айтышкысы келип, ыр менен жооп бергенине Солтобай ыза боло түшүп, атын моюнга бир чаап, бастырып кеткен экен.

Бул эки уруунун ортосунда чыр-чатак, уруш болордун алдында Ормон менен Боромбай эки уруунун атынан ордо курушуп, байге салышат. Эки уруунун өкүлдөрү көп чогулат. Ордо ойноо уламдан-улам кызый баштайт. Бул эки манаптын мурдатан бери келаткан чыр-чатагын ордо өрткө айлантып баратканын өзүнүн көрөгөчтүгү менен байкай баштаган Калыгул мындай деп айткан экен:

— Ээ туугандар! Ордону токтоткула! Ордонун ичи канга толуп бара жатат, Аягы чыр болбосун!

Бирок Ормон менен Боромбай Калыгулдун сөзүнө кулак салышпай, ордону уланта беришет.

Калыгул катуу кайгырып, аттанып алып, айлына кетип калат.

Бир аз мезгил өткөндөн кийин, эки уруунун ордочуларынын ортосунда катуу чыр башталат, өздөрүнүн ордочуларына болушуп, эки уруунун өкүлдөрү бир-бири менен мушташышат, далай кишилер майып болуп, кан төгүлөт.

Бугу менен Сарбагыштын ортосунда көп жылдарга созулган кармашуу мына ошол ордодон чыккан чатактан башталган экен. Бул уруштун болоорун Калыгул олуядай эле билген экен. Бул окуянын ушундай болгону эл арасында гана айтылбайт. Айрым окумуштуу-тарыхчылар, адабиятчылар, ушул ордо чатагын эки элдин ортосундагы араздануунун бирден-бир негизги шылтоосу катары карашышып, өз эмгектеринде жазгандыктары белгилүү.

Калыгул кыргыз элинин коңшу элдер менен да тынчтыкта жашашын терең каалаган инсан болгон. Бул тууралу өзүнүн кеңештерин кыргыздын бийлоочүлөрүнө дайыма айтып турган. Мисалы, Калыгул Ормон ханга төмөнкүдөй эскертип айткан: "Малыңды айтып мактанба, көп казакка аттанба. Казактын малын аласың, как талаада каласың. Акырында баатырым, уга жүргүн кебимди!"— деп зордуктун түбү кордук болоорун айрым билармандардын эсине салып турган:

Калыгул Солтобай ырчыны урмат менен кабыл алат. Кесинде сүйлөшүп отурганда Солтобай: Баатыр, Сизге келатканымда жол боюнда кой кайтарып жүргөн бир балага жолуктум. Сиздин айылды сурасам, мага ыр менен мазактап жооп берди, дейт.

Калыгул: Ал кой кайтарган бала биздин Акидей Сары турбайбы, деп күлүмсүрөп коюптур.

Солтобайды жөнөткөндөн кийин, Калыгул Акидейди чакырып алып, сен мындан ары эл алдында эч бир ырдабайсың. Биздин тукумдан эл алдында ырдаган ырчы чыккан эмес жана чыкпайт, деп катуу эскертет. Акидей чоң атасы Калыгулдун айткан осуятын өмүрүндө эч бир бузган эмес экен. Эл алдында эч качан ырдабаптыр. Бул жөнүндө Калыгулдун түздөн-түз небереси Усулбалы айтар эле жана бул окуя Калыгулдун укум-тукумдарынын арасында (алар Кочкор району, "Теңдик: совхозунда жашашат") кенири белгилүү. Мунун дагы бир далили бар. 30-чу жылы Акидей өзүнүн балдарынын жана жакын туугандарынын бир короо коюн кайтаруучу эле. Ошондо көп убакыттарда кой жаюуга Акидейге кошулуп айылдын балдары биз дагы барар элек. Акидей талаада жүргөндө, жалгыз болсо дагы дайыма өзүнчө үн салып, күнгүрөнүп ырдап жүрөр эле. Ал кездеги биздей жаш балдар Акидей атанын накыл сөздөрүн, кызыктуу ырларын көп эле угар элек. Бирок анын айткандарына өз учурунда маани бериң, жеткиликтүү түшүнө албагандыгыбыздан кагазга жазып албаганбыз. Албетте, эми өткөндү эскерип, аттин деп гана өкүнөбүз.

Элибизде Калыгулдун адамгерчилик сапаттары, даанышмандыгы эл менен болуп, элди жакшы көргөндүгү жөнүндө көп айтылат. Алардын баарын бул чакан жыйнакка келтирүүгө мүмкүн болбоду. Бул өзүнчө эле бир китеп болуп чыгышы мүмкүн жана ушундай болушу сөзсүз зарыл, деп ойлойбуз.

"ЗАМАНА" ПОЭЗИЯСЫНЫН ГЕНЕЗИСИ ЖӨНҮНДӨГҮ МАСЕЛЕГЕ КАРАТА

Калыгул жана Арстанбектен тарта кыргыз поэзиясындагы туруктуу темалардын бири "Замана поэзиясы" деп аталган наам менен белгилүү. Айрым бир окумуштуулар менен жазуучулар аны "адабий агым дешсе, басымдуу көпчүлүгү "адабий тема, форма" катары (К. К. Юдахин, М. И. Богданова, А. Петросян, М. Ауэзов, В. М. Юнусалиев, А. Токомбаев, А. Салиев ж. б.) карашат. Биздин оюбузча аны ушул окумуштуулардын көз карашы менен караган дурус. Анткени, идеялык багыттын, агымдын эмне экендигин билүү үчүн, тийиштүү адабияттарды карап чыгуу жетиштүү жана барыдан мурда, кандай гана маданий агым болбосун, ал өзүнүн идеялык бирдиктүүлүгү менен айырмаланат: кандайдыр бир идеяны системалуу түрдө аң-сезимдүүлүк менен өнүктүрүү керек. Ал эми кыргыздагы "замана" поэзиясы өзүнүн мына ушул жактагы ар кандайлыгы, ар кылкалыгы менен айырмаланат. Маселен, Токтогулдун да "Заманасы" бар. Бирок, анын идеясы Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Сагымбай, Алдаш Молдо, Жеңижоктордун, же Тоголок Молдонун "Замана" тибиндеги ырларынан өзүнүн идеясы жагынан кескин түрдө айырмаланат. Көрсөтүлгөн акын-ырчылардын ушул түрдөгү ырлары да кээ бир линиясы боюнча бири-биринен башка. Алардын ар кимиси ар кандай доордо жашап, ар түрдүү заман, ар түрдүү турмуш, ар түрдүү идея таасирлерине учурагандыктан ошондой болуп олтурат.

Кыргыздагы "замана" темасында ырлар чыгарылган үчүн мындай темага кайрылыштын өзү традиция болуп калган, ал акындыктын бул чектен кете албай турган чыгармачылык күчүн айгине кыла турган көнүмүшкө айланган. Мына ошондуктан өз кезинде көрүнүктүү деп эсептелген ар бир кыргыз акыны, ар бир ырчысы бу теманы буйтап кете албастан, кайта ага чоң көңүл бөлүп, ынтаасы менен заман жөнүндө мурдакылардын изи менен өз мүмкүнчүлүгүнө ой жүгүртүп, өзүнүн да ой толгоолорун ортого салган. Дегеле замана жөнүндө гана эмес, жалпы эле мурдатан бери адабиятта келе жаткан ар кандай дагы башка темаларды уландыруу, өзүнө чейинки акындардын чыгармаларын коштоп кетүү чыгыш поэзиясына байыртан эле мүнөздүү көрүнүш болгон жана бул жөнүндө көрүнүктүү окумуштуулар жазып да көрсөтүшкөн. Мындай көрүнүштү Рудаки башында турган бардык чыгыш классиктеринин чыгармаларынан байкоого болот. Ар бир жаңы чыккан талаптуу акын өзүнө чейинки чоң акындардын чыгармаларынын изи менен

жүрүп, ошолорду туурап отуруп, анан ага өзүнүн жаңылыктарын кошушкан. Башкасын айтпаганда да, Абай минтип жазат:

Физули, Самши, Сайхалий,
Навой, Сагди, Фирдавси,
Ходжа Хафиз — бу заммасы
Мадет берий шахрий фарият!

Жогорку акындардын бардыгы мага медрес берип, шыгымды ойготуп, тирек болсо экен деп тилейт. Өзү да чынында ушуларды туураган жерлери көп. Өзүнүн жалпы линиясы менен алганда жогорку айтылган ойлордон кыргыз акындары да четте турбагандыгына токтолуп отуруунун кереги жок: ар бир таланттуу акындын өзүнүн чыгармачылык жактан сыйынган, алтурмак аны баштан аяк кабыл алган "ирилери" болгондугу чын. "Баланча акын менин пирим, мен анын шакирти болгомун" деген ойлор четтен чыгат. Демек, жогоруда аттары аталган кыргыз акындары өздөрүнүн чыгармачылыгында жалаң гана "замана" темасына келгенде гана жакындашпастан, же үндөшпөстөн, поэзиянын кээ бир башка темалары жагынан да өтмө катар болушкан. Мисалы, ошол эле акындардын "Аккан суу", же "Карылык", "Өмүр" жөнүндөгү мотивдеш ырлары да бар.

"Замана" поэзиясынын эң алгачкы бир көрүнүшү Калыгулдан башталат. Башкача болууга мүмкүн эмес эле. Себеби, Калыгулга чейин аты белгилүү жана чыгармалары биздин күндөргө жеткен акын да болгон эмес. Мына ошондон тартып ал традициялуу темага айланган.

Ал эми "замана" түрүндөгү поэзиянын чыгышы, анын түпкү теги жөнүндөгү маселеге келсек, ал азыркы күнгө чейин изилденбей келе жатат, үзүлдү-кесилди гана ойлор бар. Бирок да фактыларга караганда, замана жөнүндө ой толгоо мурдатан эле келе жаткан чыгыш поэзиясындагы традициялуу тема экендиги билинип турат.

"Замана" түрүндөгү чыгармалардын кээ бирлеринде "акыркы заман", же "заман акыры", "акыр заман" деген идеялар козголот. Мына ушулардын эң алгачкы чыгышы байыртан бери келе жаткан "топон суу" жөнүндөгү диний легендаларга, мифтерге, анан ал динге же анын бир көрүнүшү болгон "кураңга" барып такалат деп айтууга болот. Бирок да бул идея ар кандай доорлордо, ар түрдүү элдердин поэзиясында жана ар бир акындарда ар түрдүү вариацияда кандай кездешкен болсо, жалпы эле замана тибиндеги ырлардын көпчүлүгүндө ошол теманын өзү замандын шартына жараша, аны чыгаруучунун идеясына жана талаптарына жараша ж. б. жагдайларга карата ар түрдүүчө талкууланган.

Замана поэзиясындагы дагы бир көбүрөөк кайталанчу теманын бири — аны чыгаруучулардын өз максаттарына жараша өткөн заманды ырдашы болуп эсептелет. Мындай традиция чыгыш поэзиясында эчактан бери эле келе жатканын көп маданий ишмерлер көрсөтүшкөн.

Алгачкы доордогу коммунизмдин айрым бир элементтерин: жерди эмгек жумшаттырбай эле өзүнүн толгон байлыгы менен

элди багып турушу, балкып-чалкып турган табийгаттын жеңиштери, оңой эле колго түшүүчү аңдар, кыскасы, берекеси белден төгүлүп турган байыркы заман жөнүндөгү эскермелер, "Алмасы чирип көң болгон, өрүгү чирип дөң болгон", же "кой үстүндө торгой жумурткалаган заман" адамдардын эсинде элдир-селдир сакталып калып, мына ошол таптык жикти билбеген коомдук жашоо аларга жыргалдын жыргалы, бардык сонундардын үлгүсү катары көрүнгөн.

Ушундай үмүттө өткөндү идеалдаштыруу "замана поэзиясында" эскиден келе жаткан эреже (канон) болуп калгандыктан Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Сагымбай, Тоголок Молдонун чыгармаларындагы эскини козгоо жалаң гана алардын ойлоп чыгарганы эмес, эскинин изин кубалоодон да келип чыккан. Кийинки адабият тарыхын алып караганда бул мотив атактуу Фирдоусинин "Шах-намесинде" өзүнчө эпизод катары кайталанган, бул—байыркы иран падышаларын мактоодон көрүнөт. Орто Азия менен Казакстандын адабиятына чыгыштан мистик, суфичил багыттагы акындарынын чыгармалары өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Ал эми алардын чыгармаларында жогоркудай заман мотивиндеги канондор биротоло иштелип чыгып, кийинки акындардын колдонуу өнөкөтү болгон деп айтууга негиз бар.

Мына ушундай акындардын эң тунгучтарынын башкы өкүлү Ходжа Ахмед Яссавий болгон. 1105-жылы туулган да, 1165-жылы "пайгамбар жашына келдим" деп (62 жашында) өзүн өзү мүрзөгө көөмп жанын кыйган. Ал Чагатай тилинде жазган жана суфичил поэзиянын чоң өкүлү болгон. Кыргыздар өз кезегинде аны "Кул кожожмат" деп атаган. Түркстан шаарына жакын жерде туулган жана ал жерде анын зор күмбөзү бар, күмбөздү Тамерлан салдырган.

Мунун кеңири белгилүү чыгармасы "Хикмат" деп аталган. Биздин күндөргө бир катар кошумчалары менен келип жетип, 1978-жылы басылып чыккан. Дагы бир канча жолу басылып чыгып, эл арасына кеңири тараган. Диндик идеяларды тараткан, бирок кээсинде бей-бечараларга кайрымдуулукту жайылтып жана кээде исламдын официалдуу жактарына каршы да чыккан. Акыр заман идеясы биринчи кезекте түрк тилинде мына ушул (огуз тилинин элементтери көп) чыгармада берилген.

Диндик жолдон чыксаңар акыр заманды жакындатасыңар деп коркуткан. Тилинин түшүнүктүү болушу жана мусулман идеяларын поэзия тили менен үгүттөшү аны бөтөнчө Орто Азиялык элге катуу дайын кылып, ыйык киши, олуя катары барктоого алып келген. Ал жөнүндө "Мединада Мухамед, Түркстанда Ходжа Ахмед" деген афоризм чыгарышкан.¹

"Замана" идеясынын дагы бир жагын "чоймолонгон" акын — Рабгузи, чын аты — Бурханеддиндин уулу Насреддин, 13-кылымдын аягы 14-кылымдын башында жашаган өзбек акыны. "Киссаи Рабгузи" деген чыгармасы бар. "Киссас ул-анбийаи Рабгузий" деген

¹ Кор-Оглы. Узбекская литература. М., 1976, стр. 91.

китеби 1881-жылы Казандан 5-ирет басылып чыгат. Мында да диний көз караштар көп айтылган, акыр заман жөнүндө кабарлар бар. Кээ бир миниатюралары элдик поэзиянын негизинде жазылган. Анын чыгармалары советтик мезгилде да өзбек тилинде басылып чыккан.¹

Самаркан шаарына жакын жердеги Янгикурландык 17-кылымда жашаган өзбек акыны Суфи Аллаярдын таасири да күчтүү болуп, ал кыргыздарга жогоркулар менен катар өз кезинде, ботончө 19-кылымдын аяк чендеринде белгилүү болгон. Фарсча ырларды өзбек тилине которуп "азиз-авлиялар керемети", көр азабы, мүнкур-нанкирлер кылыгы, кыямат менен кыл көпүрөлөр жөнүндө кабар берген. 19-кылымдын экинчи жарымында Казан, Ташкен шаарларында "Силсилатулавлие" деген китеби бир нече жолу басылып чыккан. Мындан башка да экинчи даражадагы "Мухаммед Тахыр Эшен, Сулейман Бакырганилердин² чыгармаларында да замана мотивдери кездешет.

Бирок да бир катар прогрессивдүү чыгармалары менен акыр замандын, жалпы эле замандын мотивдери "Бедилдин чыгармаларында кездешкендиги анын таасирине бапкалардын түшүшүнө себепчи болгон. Анткени, Бедил 17-кылымда жашап өтүп, кээ чыгармасын өзбек тилинде, чагатай тилинде жазган жана өтө белгилүү акын болгон. Чех окумуштуусу Ян Рипканын айтуусу боюнча, аны туурабаган жазгыч акын болгон эмес.³

Бедилдин "Чор унсур" деген китеби менен "Таркибат на таржаат" деген китеби (акыркысы диний мазмунда) мусулман мектептеринин "курсу" катары кирген, "Сополдияр" сыяктуу эле болгон. Суфи Аллаярды кыргыздын жалпак тили менен ушундай дешкен. 19-кылымда басылып чыккан. Орто Азия аймагына кеңири тараган диний китептердин бири—"Акыр заман китеби" деп аталган. Атынан эле көрүнүп тургандай, ал китеп диний мистикалык мазмунда жазылып, антихристиандык идеяны жайылтып, ар кандай жаңылыктарга каршы болгон.⁴

"Замана" тибиндеги ырлар түркмөн адабиятынын тарыхында да орун тапкандыгын чыгышты изилдөөчүлөр белгилешет. Мисалы, 18-кылымда жашаган Шейдаи деген акын өзүнүн чыгармаларында социалдык тематикаларга көбүрөөк көңүл бөлгөндүгү менен белгилүү болгон. Ал өз тушундагы бийлөөчүлөрдүн адилетсиздигин сынга алган. "Ак селде оронгон" молдордун эки жүздүүлүгүн, алдамчылыгын ашкерелеген. Бирок, ал өзү мусулман болуу менен катар, динчилдерди чындыктын изинен тайгандыгы үчүн, исламдын моралдык-этикалык нормаларын бузгандыгы үчүн сындайт, дал

¹ Узбек поэзиясинин антологияси, Ташкен, 1948, 98-бет. Узбек адабияоти. т. 1. 1959, 81—89. В зусском переводе "Весна" Четверостишик, в кн. "Антология узбекской поэзии". М., 1950.. стр. 90. Малаев Н. М. Узбек адабияоти тарихи. 1965, 203—206. Узбек адабияоти тарихи. Абдуллоев В. А. 1964, 31—32-б. Ошондо, 166-бет.

² Ян Рипке. История персидской и таджикской литературы. М., 1970, стр. 355—359.

³ Ошондо.

⁴ Советтик Кыргызстанда пролетардык интернационализмдин жана элдердин достугунун салтанаты. Фрунзе, 1964, 57-бет.

ушул позицияда туруп алып, ал ошол динчилдерди кудайдын каары менен коркутат. Шейдаи акын башкасын койгондо да динчилдердин өзүлөрү да динден кетти, исламдын догмаларын сактаган адамдар азайып баратат, шарыят бошондой баштады, мына ошондуктан акыр заман жакындап келип калды деген ойду жайылткан. "Кудайга жакпаган" иштердин себебине туура жооп таба албай, дин тарабынан киргизилген дүйнөнүн аякталышы жөнүндөгү коркутууларды кайталаган.

"Шейдаинин граждандык поэзиясы пессимистүү" — деп жазат проф. Х. Короглы: — коомдун жайланыша албагандыгы акынды зарлоого алып келген. Бирок Шейдаинин пессимизми суфизмдин бир дагы окуучусу менен байланыштуу болгон эмес. Акын өзүнөн өзү баш тартуунуда, аскетизмди да талап кылган эмес. Ал бул дүйнөдөгү жалгыз турмушка ишенген жана анын жакшырышы жөнүндө өзүнчө кыялданган.¹

17-кылымдын аягында түркмөн адабиятынын классиги катары эсептелип жүргөн Махмуткули өзүнүн чыгармаларында Суфизмдин бир бутагы болгон накшбандизмдин көрүнүктүү өкүлдөрүнөн болгон. Ал дагы заманынын тагдырына зардап ырдаган, аны көбүнчө өз заманына ылайык дин жолу менен түшүндүрүп, "бардыгы кудайдан" деп жактаган. Бирок, ошону менен бирге, эзүүчүлөрдү дин жолу менен адилеттикке чакырган жерлери да бар. Көбүнчө анын граждандык поэзиясы, чындыкты көркөмдөп берген афоризмдери, дидактикалык ырлары ушул көзгө чейин өз күчүн жоготпогондугу аны чоң акын катары баалоого укук берет.²

Демек, жогоруда айтылган акындар өз чыгармаларында "замана агымы" боюнча чыгармалар жазганы менен, өз убагындагы граждандык поэзияга жана азыркы кездеги адабиятка да керектүү акындар катары эсептелет. Ал эми булардын чыгармаларында кемчиликтер болсо, алар өздөрү жашаган доордун тарыхый-конкреттүү шарттары менен аныкталат деп адабиятчылар эсептешет. Чындыгында тарыхый адилеттүүлүктүн өзү ушундай.

"Замана" тибиндеги чыгармалардын да, башкалар менен бирге, муундан муунга өтүп жашап келгендигинин бир себеби, "Чыгыштын акындарынын арасында бөтөнчө белгилүү акындарды тууроо традициясы кадыресе иш болгон. Ар бир акын поэтикалык жетишкендиктери менен өзүнө чейинки акындар менен жарышка түшкөн өндүү көрүнгөн"³. Албетте, бул көбүн эсе жазма адабиятта ушундай болгону факт. "Замана" жөнүндө толгонуп ыр чыгарган кыргыз акындарына биринчи кезекте казак акындарынын ушул темадагы чыгармаларынын ачыктан ачык таасири тиймек гана турсун, анын өзү да көбүнчө ушул казак акындарынан кыргыз чөйрөсүнө өткөндүгүн фактылар далилдейт. Бирок да ар кандай нерселерди зордоо жолу менен киргизгенде, ал белгилүү даражада жаңы топуракта өсүп чыкпастан, же тамыр байлабастан, тескерисинче, соолуп калат. Ал эми казактагы "замана" тибиндеги ырлардын кыргыз

¹ Х. Кор-оглы. Туркменская литература. М., 1972, стр. 161—162.

² Жогорку китептин 119—132-беттерин караныз.

³ Жогорку китептин 14-бети.

жергесине "көчүп" келиши үчүн ошол тушта бул жакта ынгайлуу шарттар боло турган. Анын эң башкысы — кыргыздардын Россияга кошулгандыгы. Бирок ага жергиликтүү бийлөөчүлөрдүн көп катмары каршы турушкан, бөтөнчө алардын каршылыгы орустардын бийлиги орношу менен мурдакы абалдарынын колдон жылмыша баштаганынан тартып күчөгөн. Мындай көрүнүштөр мурда ага коңшулаш жаткан жана салты менен тил жагынан тектеш келген казактарда да бар эле. Казактар кыргыздарга караганда Россияга мурда кошулушкан. Демек, мына ушул окуяга байланыштуу поэзиянын бир түрү замана жөнүндөгү жазма поэзия боло тургандыктан, ал кийинки мезгилдерде кыргыздардын айрым катмарында түздөн-түз орун алган; бирдей окшош жалпылыктар өзүнө окшош поэтикалык ассоциацияларды пайда кылган.

Казак адабиятында реакциячыл "замана" жөнүндө төмөндөгүлөрдөй пикир айтылган:

"Адатта биз адабиятынын де узак сонар жолунда кайшылыктар, бирине бири карама-каршы агымдар болганын айтамыз. Ол — тарыхы шындык, онсыз өмүр жок. Ендеше, феодалдык когамнын бузылып, казак өлкесинин Россия империясына кошулуна байланышты бир топ акындар (Дулат, Шортанбай, кейинирек Мурат, Абубакир-Кердери, Базар т. б.) өткөндү өскип күнренимен болды. Россия элинин акелген игиликти истерин көрмөй, орыс бүткөнүни барин отаршыл деп таңыды, калың букараны заман бузулды, эл азды, тозды, энди "акыр заман" таянып калды деп коркытты".¹

Казактын белгилүү акыны Бухар жырау Калкаман уулунун (1093—1787) ырлары—казак адабиятынын тарыхында чыгармалары өз аты менен сакталган алгачкы акындын чыгармасы. Анын көз карашы негизинен эскиликте көксөгөн. Феодалдык позицияда турган көз караш болуу менен бирге, турмуштук көрүнүштөрдөгү кай бир маселелерди өз кезинде көпчүлүктүн көзү менен караган, ага керектүү деген темаларды көтөргөн. Мисалы, элди биргелештирүүгө чакырган ырлары бар, аны менен катар "жаш өмүрдү бекерге өткөрбөй, турмуштан өз керегинди ала бил" деген жактарын унутпоо керек жана ошого байланыштуу аны сын көзү менен карап пайдалана билүү керек.

Ай, заман-ай, заман-ай!
Түсти мынау туман-ай,
Истин бари күмөн-ай,
Истин бари күмөн-ай,
Баспак, тана жиылып,
Фани болгон заман-ай!
Кул-кутандар жиылып,
Куда болгон заман-ай!
Аргымагын жогалтып,
Тай жүгүрткөн заман-ай!

¹ 18—19-гасырлардагы казак акындарынын шыгармалары. Алматы. 1962-жыл, 14-бет.

Азаматың кулпаты,
Журт талык болгон заман-ай! (40—41)

Булардын ырларын андан ары улап кеткен акындын бири Дулат Батабай уулу болгон (1802—1871). Анын замана жөнүндөгү ырлары "Осуят наме" деген ат менен 1880-жылы Казанда басылып чыккан. Айтмакчы, ошол эле жылы дагы бир заманчы акын Шортанбайдын чыгармалары да "Шортанбай киссасы" деген ат менен басылган. Дулат өз чыгармаларында эл башына түшкөн кыйынчылыктарга күйгөн кишидей болуп көрүнүп, өзүнө тушташ заманды сынга алуу менен келечек жөнүндө ой жүргүзгөн. Бирок, ал негизинен алганда феодалдык үстөмдүккө кириптер болгон букаралардын муңун муңдабастан, адилеттикти келечектеги турмуштан күтүү позициясынан ырдабастан, казактын уруучулдук коомундагы адат менен эскиликти, хандар бийлеген чактагы салттарды көксөө менен чектелген. Анын жыйынтыгы боюнча алганда ушунун бардыгы эл ирегесинен бузулуп, эски салттардын жоюлуусунан, мурунку "адил" хандар менен "оозу дубалуу" бийлердин ордуна жаңы бийлөөчүлөрдүн чыгышынан болгон нерсе. Демек, акын заман өзгөрүүсүн, казак таласына келген жаңылык жышаандарды такыр түшүнгөн эмес.

Дулат Бабагай уулу." (1802—1871):

Замана акыр болганда
Алуан, алуан жан шыкты,
Хайыры жок бай шыкты,
Сауп ишер сүти жок,
Акша деген мал шыкты.
Минип жүрөр күши жок,
Тарантас деген ат шыкты.
Заманамыз бузылды,
Кыяметтин түрүндөй
Ини агасын сыйламаз
Урып жыртар жагасын.

Уул сыйламат атасын,
Атасы бермес батасын.
Келини боктар анасын.
Зар заманын аягы
Сезим кылар өзим жок,
Заман кетти манагы

— деп жазган.

Акын өз заманынын көкөй кести маселелрине ушундайча үнүлүп, ага өзүнчө жооп издеген, кыйла коомдук маселелерди козгогон. Карамансабы үчүн эл мүдөөсүн тебелеген эки жүздүү, жексурун зулумдарды ашкерелейт, бирок феодалдык үстөм тапка кириптер букаранын орус калкы менен болгон катнашынан туулган прогрессти көрө алган эмес. Ага кайра эскилик адам менен ислам дининин фантазминен караган. Казак калкынын болочогунан үмүт күтпөй, ой-тилегин өткөнгө арнап, жакшылыкты эскиликтен

издейт. Корутундулап келгенде ушундайдын бардыгын казак элинин падышага багынып, феодалдык коомунун уюткусу бузулуудан көргөн. Казак турмушунун өткөндөгүсүн гүлдөтө ырдоо менен эл-жердин тарыгандыгын, малдын азайып, элди тозушун, биринчи иретте, казак элинин падышага карагандыгынан деп билген (15-бет).

Партиархалдык-феодалдык коомдун өзгөрбөсүн көксөгөн, анын ырчысы, жарчысы катары чыккан Шортанбай Канай уулу (1818—1881) болгон. Ал "Зар", "Тар заман" деген ырларды чыгарган. (17-бет). Мындагы акындын айтканы: заман бузулду, корлор зор болуп, зорлор болсо кор болууга айланды, атаны бала, энени кыз жери, илгерки оозу дубалуу бийлер сөздөн калды. Жаңы баштыктар чыгып элди кууруп бара жатыр, кылт этсе калаага чабат, орус улуктары да бийлеп алды дегендерди баян кылат.

Мурат Мөңкө уулу да (1843—1906) айрым бир турмуштук темадагы дурус ырларына карабастан, орус калкынын казак талаасына алып келген ийгиликтүү жышаандарын түшүнө албаган. Орус калкы менен падыша чиновниктерин айра тааный албай, орус элине казак элинин кошулуусун апат, бактысыздык деп түшүнгөн. Болочоктон үмүт күтпөй, эскиликти ырдаган.

Мурат жогоркудай заманга байланыштуу мотивдерди башкы акындардан гана үйрөнбөстөн, өзүнүн атасы Мөңкө бийден үйрөнгө жана аны ырга салып өзүнчө "кооздогон".

Арстанбек акын өзүнүн заманга байланыштуу ырларында баарыдан мурда мына ушул Мөңкө бийден алган ойду таратып жүргөндүгүн төмөнкү эпизоддон ачык көрүүгө болот.

Кыргыз-казактын "мыктылары" жыйылып Арстанбек менен казак ырчысы Каңтарбай бийди айтыштырмак болушуп, көп эл чогулат. Адегенде Арстанбек:

Сен казактан чыккан Каңтарбай,
Мен бугудан чыккан Арстанбек
Мөңкө бий айткан көп эле

— деп, анан "акыр заман" менен "тар заманга" байланыштуу ырларын баштан аяк ырдап чыгат. Кезек келгенде Каңтарбай унчукпай калат. Ошондо Кожомкул бий — "Сен неге ырдабай-сың" дегенде: "Акыр замандын ырчысы экен, акыр заман бол-мок болду го" деген экен?

Биздин оюбузча, бу каликсиз факты. Анткени, аны башка бир кишилер эмес, Арстанбек акындын өзү айтып отурат. Бул фактынын чындыгы башка фактылар менен салыштырганда да дагы ачык көрүнөт. Демек мындан, биринчиден, Арстанбектин ырдап жүргөндүгү Мөңкө бийден келсе, экинчиден, "акыр заман" Калыгулдуку эмес, Арстанбектики экендиги билинет. Бул жөнүндө кийин токтолобуз. Азырынча ушул фактыны эсте тутуп туралы.

Жогорку келтирилген үзүндүлөрдөгү ырларга — тексттерге көз жүгүрткөндө алар Арстанбектин ырларында кайталангандыгы чын. Көбүнчө Арстанбектин ырлары ушундай мазмунда гана эмес, кээде алар сөзмө сөз да кайталанат. Мунун себеби, алардын жүрө-жүрө

тили жагынан тектеш элдерде белгилүү бир окшош тарыхый конкреттүү И. С. Брагинский мына ушундай тексттер жөнүндө төмөндөгүнү жазган: "Алар бара-бара канондоштурулуп кеткен жана бирин-бири кайталай берип, штамп да болуп калгандыгын чыгыш позициясындагы адеттегидей көрүнүш катары эсептелет.¹ Мына ушунун эң типтүү үлгүсү академик В. В. Радлов тарабынан СПбда 1870-жылы "Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в южной Сибири и Дзунгарской степи", (часть 3-я, "Киргизское наречие") деген чоң томунун ичиндеги "Зар заман" деген ырлардын текстинде берилген. Менимче, булардын бардыгын бири-бири менен салыштырып олтуруунун бу жерде эч кандай кажети жок. Ал эми салыштырганда кыргыздагы замана тибиндеги тескеричил багыттагы идеялардын барыгы, жалаң гана ал идея эмес, жалпы эле заманга кайгырып, анын кээ бир жактарын элдик позициядан сүрөттөп, ушул чыгарманын башкы көрүнүштөрүнө жана мотивдерине таянат. Ал эми мындагы ырлар да өз кезегинде:

Сопы Алдыяр кытаптап
Сурап турсаң турбаду
Теңирдин исми кымбатты, (717-бет)

— дегенге караганда кадимден белгилүү жогоруда айтылган өзбек акыны Суфи Аллаярдын мусулманча окуу китептеринен келип чыккандыгы билинет.

Башкасын койгондо да кээ бир тексттик жакындыктарга төмөнкүлөрдү көрсөтсөк жетиштүү. Радловдун "зар заманында":

Ауэлиг корлер зар болду,
Сондагы зордар кор болду.
.
.
.
Эл билмеген жамаат ар,
Эл бийлеген би болду" (714).

Ушул эле саптар Калыгулда "Кул бий болоор" деп версификацияланат. Мында Калыгул ошол өз тушунда казактардын башына келип турган абал кийин кыргыздарга келеби деп чочуган.

Бир заманда куллун төрө болуп башка чыгаары жөнүндөгү идея кээ бир көпкө кенири белгилүү легендага да кирип кеткен. Мисалы, Асан кайгы туурасындагы легенданын бир вариантында ушундай идея бар. Асан кайгы аны чакырган жерге "кул менен төрөнү тең кылдың, түбүндө ушул сөз башына келээр, кулдан өлөөрсүң, бийлик каралардын колуна өтөөр" деп кайгырып барбай коет.² Биздин оюбузча чыныгы элдик варианттарда мындай идеялар жок болууга да ыктымал. Эгер болсо да, ал кийинки кылымдарда кошулган жаңы китептик төмөнкүлөрдөй таасирлерден болууга керек.

Мухтар Ауэзов "Мысли разных лет" деген китебинде келе-

¹ И. С. Брагинский. "Из истории таджикской и персидской литературы". М., 1972, 316-бет.

² ТАИФтен, фонду № 5116. И. Абдырахановдун жазып тапшырганынан.

чектеги акыр замандын болушу, бийликтин каралардын колуна өтүшү, байыркылардын ордун жек көрүмчү башка нерселер баса тургандыгы жөнүндөгү ойлор кездешкендигин жазып калтырган. Мисалы, К. Халидов деген татар окумалы 1910-жылы Казанда чыккан, кеңири тараган "Таурих Хамсэ" деген китебинде:

Мунаң соң кыйлы, кыйла заман болар,
Заман азып, заң тозып жаман болар.
Карагайдын башына шортан шыгып,
Бабалардын давраны тамам болар,
Ол күндө карындастан кайыр кетер,
Хандан күч, карагайдан чайыр кетер.
Уул, кызын оруска будан балып,
Кайран жер, есил журтум сонда нетер?¹

— деп жазат.

Бул саптардын Радловдук текстер менен учтатып жаткандыгын да көрүүгө болот. Жогорку саптарды салыштыруу эле жетишет.

Демек, замана жөнүндөгү идеялар менен мотивдер Орто Азия менен Казакстандын адабиятында мурдатан эле келе жаткан адабий көрүнүштүн бири болуп эсептелет. Замандын шартына жараша жана өздөрүнүн субъективдүү, объективдүү чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүнө жараша, алар ар бир доор менен мезгилде ар кандай мазмунга, кээде ар кандай түргө да өткөн. Бирок да анын башкы айрым бир белгилери туруктуу болуп, традициялык көрүнүшкө айланган. Ар бир акын өзү көрүп-билген жана жашаган шартына жараша, өз өлкөсүнүн өнүгүшүнүн ички бөтөнчөлүктөрүнө карата ага индивидуалдык жаңылыктар да киргизгени менен заманга карата протест катары чыгышы — бу пландагы чыгармалардын башкы линиясы. Бир өлкөдөгү мурда болуп өткөн өзгөрүүлөр башка бир жерлерге келе тургандыгын анын өкүлдөрү болжоп билишкен. Ошондуктан, аларды жергиликтүү эл "олуя" катары карашкан. Бу темага таланты чоң деген гана акындар катышкан, анткени, анда замандын шарты, келечеги, азыркысы жөнүндө ой жорутулган.

Таланты чоң мындай акындарды акылман, олуя катары көрүү баштатан келе жаткан салт болгон. "Вспомним, что на Востоке восприимчивость подлинного поэта как пророка было традиционным"², — деп И. С. Брагинский абдан туура жазат.

Мурда жашоо шарты окшош элдердин белгилүү бир мезгилдерде бирдей реформаларга туш келээрин элди аралап, анын муктаждыктарын, же болуп жаткан окуяларды туура талдап көрө билген адамдарды сабаты жок, көзү туюк түркөй эл "чыныгы олуя", "көрөгөн" адам катары баалашкан. Мисалы, казактагы Бухар жырау, кыргыздардагы Калыгул, Арстанбек, Орустарга коңшулаш татар сыяктуу элдердин орустарга кошулушканында кандай абалда болоорун Бухар биринчи болуп сезип, өз кезинде дал ушундай абалга казактар да туш келбесин деп кооптонгон. Ал эми казактар

¹ М. Ауэзов. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1961, 321. Ертедеги адабият нуускалары. 1967, 106-бет.

² Из истории таджикской и персидской литературы. М., 1972, 365.

орустарга карагандан кийин, орус төбөлдөрүнүн колониялык саясаты казактарда кандай болгондугун көрүп-билген, же уккан Калыгул да өз кезинде кыргыз жергесинде Бухардын поэтикалык ролуна жакын ролду ойногон. Мына ошондуктан, бул экөөнүн тең жогоркудай коомдук себептер менен түшүндүрүлүүчү таланттык прогноздору менен кошо алардын жекече акындык көрөгөчтүгүн да таңууга болбойт. Искусство тарыхы ага жол берет. Мисалы, академик Н. И. Конрад өтө зор тарыхый бурулуш доорлорунун босогосунда ар дайым (эгерде коомдук ойдун тарыхына кайрыла турган болсок) келечекти негедир көрө билген, а турмак анын конкреттүү белгилерин көз алдына тарта билген адамдардын табыла тургандыгынын күбөсүн көрүүгө болот деген ойду айткан.¹

Жогоруда айтылган далилдүү пикирлер, "замана" темасындагы поэзиянын бардыгы жергиликтүү көрүнүш, аны, мисалы, кыргыз жергесинде өз кезинде Калыгул баштаган акындар киргизген" деген сындуу ой жорууларды төгүндүккө чыгарат. Демек, андай акындардын чыгармаларына баа бергенде жана алардын чыгармасындагы замана жөнүндөгү теманын кандай орунду ала тургандыгы жөнүндө айтканда, жогоркуларды эстен чыгаруу- аларга үстүрт жана объективдүүсүздүк менен мамиле кылгандыкка жатмакчы".²

*Шаршенбек ҮМӨТАЛИЕВ,
филология илимдеринин кандидаты.*

КАЛЫГУЛДУН ХАН ОРМОНГО АЙТКАНЫ

Келгиндер алат жериңди,
Сындырат сенин белиңди.
Уга жүргүн кебимди,
Таап коет эбиңди.
Ошондон кийин душманың,
Ичинде калаар арманың,
Абайла айткан сөзүмдү,
Ачып жүргүн көзүңдү.
Азапка салба өзүмдү,
Кулак салгын кебиме.
Куп келтирет эбиңе.
Малыңды айтып мактанба,
Көп казакка аттанба.
Казактын малын аласың,
•Как талаада каласың.
Арасыңда баатырым,
Уга жүргүн кебимди.
Келгин келсе орустан,
Сактайсың сары талааны.

¹ Н. И. Конрад. Запад и Восток. М., 1972, стр. 451.

² Мындай объективдүүсүздүк Ж. Самагановдун жана бөтөнчө А. Алтымышбаевдин жазгандарында бар.

Солдаттыкка бересин,
Ичиңен чыккан балаңы.
Багасың анда билбейсин,
Торпок менен тананы.
Ойлой жүргүн Ормон хан,
Так ушундай санааны,
Көрүп турам далайды,
Көчүп жүрүп барарсын.
Анжыян менен Алайды,
Оюңа алып билип жүр,
Уруп жүргөн малайды,
Коп кыйнаба кулунду,
Угуп жүргүн мунумду.
Кезек мелип калбасын,
Кегин кокус албасын!

КАЛЫГУЛДУҢ ОРМОНГО АЙТКАНЫ

(Символ менен Ормонго айтып жатат, III. У.)

Күркүрөгөн кара нар,
Күчү пилге барабар.
Кара чымын таласа,
Талаага баспай тартынаар.
Тоодакка тойбос ак шумкар
Таранчыга талпынаар.
Ойлосоңчу, хан Ормон?
Карап турсам кан соргон!
Арты кайдан оңолгон,
Кийин келчү кезекти,
Ойлоп тапкан эсепти.
Ушу кезде ойлосом,
Сен бир жаткан жаянсың,
Мындай ишти коесун,
Дөөлөт кезек жеткенде,
Сен ошондо коесун.
Өкүм айткан сөзүңдү.
Өзүңдү өйдө көтөрүп,
Өйдө кылба өзүңдү.
Алды-кийин ойлонуп,
Абайлагын сөзүңдү.
Кетмен алып, жер чаппай,
Бир сындырым нан таппай,
Мындай болчу киши бар,
Кийинкиге көзүң сал.
Эми жүрсүн дөө болуп,
Кийин калба жөө болуп.
Эки бетин көө болуп,
Элге батпай калбагын,

Айтканымды эсине ал,
Кедейлерге көзүң сал!
Карагай, сөксөөл экөөбү,
Көп катышкан дечү эле.
Аягында ал экөө
Жоо болушкан.
Кийин жагы арылгыс,
Доо болушкан.
Арасына табылгы,
Элчи болгон.
Жараштырып ала албай,
Уят болгон.
Уялгандан табылгы,
Кызыл болгон.
Коркконунан карагай,
Узун болгон.
Түрлүү заман ушинтип,
Өтүп кеткен.
Тегеренип шум дүйнө
Бизге жеткен...

* * *

КАЛЫГУЛДУН ЗАМАНА ЖӨНҮНДӨГҮ ЫРЛАРЫНАН

Жылдан жылга замана,
Кыйын чыгат ошондо,
Эсеп кылып мал алган,
Тыйын чыгат ошондо,
Андан кийин билимдүү,
Атың чыгат, деп уктум.
Түрлүү ошондой акылдуу
Аяр чыгат деп уктум.
Калайыкты бийлеген,
Аял чыгат деп уктум.
Албан түрлүү ушундай,
Заман чыгат деп уктум.
Кийин чыккан адамы,
Илим билген амалдуу,
Аяр болот деп уктум.
Кандай кылган жумушка,
Даяр болот деп уктум,
Ошондогу адамдар,
Молдо болот деп уктум,
Минген атын карасаң,
Жорго болот деп уктум.
От араба, дилигрем,
Жол кыскарат ошондо,

Этек жеңи чолоюп,
Тон кыскарат ошондо.
Айттырбаса, жедирбей,
Аяр болот ошолор,
Дөө дегенде дегдеген.
Даяр болот ошолор,
Түн ичинде уктабас,
Баатыр болот ошолор.
Бысмылданы айтпаган,
Капыр болот ошолор,
Жарды, байы билинбей,
Жакшы болот ошолор.

* * *

Кара жердин бетине,
Аштык чыкпай, жер калбайт.
Атасынын сөзүнө,
Бала кулак көп салбайт,
Атанын тилин бала албайт.
Андан артык биле албайт.

* * *

Кыйкырганы бел ашпай,
Үн кыскарган бир заман.
Кылса жумуш бүтпөгөн,
Күн кыскарган бир заман.
Кожо-молдо жоголуп,
Дин кыскарган бир заман.
Орозо-намаз окубай,
(Дин кыскарган) бир заман.
Ошол жакшы, биз жаман,
Өтүп барап бир заман.
Биз жүргөн жер тар заман,
Кийин келер зар заман.

* * *

Орой киши баатыр болор,
От чыкпай жерин такыр болоор,
Ошол заман жакын болоор.
Токой токол болоор,
Талаа тоодой болоор.
Уй пул болоор,
Кул бай болоор.
Тегиз жерден тегирмен жүрөр,
Тексиз жерден бий чыгар.
Алка жака салынган кийим чыгар
Акча кагаз пул болуп тыйын чыгар.
Айылын жоодой андыган бирөө чыгаар,
Атасынан баласы кыйын чыгар.

Этеги жок чапан чыгар,
Эң кийинки баласы тапан чыгар.
Эри менен тартыша
Элде эркек көп деген аял чыгар.
Кызыл-кызыл кыялар,
Кыргый талга уялар.
Такыясын колго алып,
Кыз жигитти кубалар.
Жашыл-ала кыялар,
Жагалмай талга уялар.
Жакшы заман келгенде,
Жаштар бизди кубалар.
Аягың бас болоор
Башың пас болоор.
Тууганын кас болоор.
Кылыңың касам, ант болор.
Ыгы жокко жаң берип,
Ыйманына жат болоор.

* * *

Замананын жаманы,
Кат билбеген нааданы,
Билимден куру калганы,
Бирин-серин калганы—
Ичинде калды арманы.

* * *

Илгеркини карасаң,
Жаманын жакшы тилдеген.
Жакшысы илим билбеген.
Караңгылык ушундай,
Арасында Калыгул,
Ыйлаган көздүн жашындай.

* * *

Кийин келээр бир заман,
Билбей калаар кээ наадан.
Арманда болот сөзүмө,
Ачып кара көзүңө,
Баласынын баласы,
Аман болсоң көрөөрсүн...
Ушундай жакшы заманды,
Аяк адам баш болор.
Баш адамдар жаш болор

Ушундай кызык иш болоор.
Ал өңдөнгөн заман жок,
Көрүп өлсөк арман жок.
Көрбөй калдык, нетебиз,
Өтүп кеткен жаандай
Ага кантип жетебиз.

АКЫР ЗАМАН

Азиздер айтып кетиптир,
Акыр заман болжолун,
Ак азирети пайгамбар,
Адам ата баш болуп,
Акыр заман кишиси,
Кичине болор мүчөсү,
Илгери өткөн адамдан,
Башка болот деп айткан,
Адеби жок сүйлөгөн,
Кошуна болот деп айткан.
Конушу такыр, чөбү жок,
Ташка конот деп айткан.
Текши жерге тегирмен,
Жүрүп турат деп айткан.
Тегеренип баарысын,
Билип турат деп айткан.
Энендин нурку азайып,
Ачка болот деп айткан.
Акыр заман адамы,
Бакыл болот деп айткан.
Мал азайып арымдан,
Жакыр болот деп айткан.
Эгини өнүп, чөп чыкпай,
Такыр болот деп айткан.
Андан кийин замана,
Акыр болот деп айткан.
Акыр заман адамы,
Алым болот деп айткан.
Аяттык сөзүн бек тутпай,
Залим болот деп айткан.
Аганын тилин ини албай,
Кыйын болот деп айткан.
Биринин тилин бири албай,
Жайыл болот деп айткан.
Капыр менен аралаш,
Ошондо, айыл конот деп айткан,
Замананын адамы
Молдо болот деп айткан.

КАЛЫГУЛДУН ӨМҮР ЖӨНҮНДӨ АЙТКАНЫ

Булут минсең жетпейсин,
Мурунку өткөн жашыңа.
Мууну кетип карыса,
Ажал келет башыңа.
Шамал минсең жетпейсин.
Санаа менен өмүргө,
Санасаң айла таппайсың,
Ажал менен өлүмгө.
Тируулүктө жүрөбүз.
Тике басып жасандап,
Тигине ажал билинбей,
Аңдып турат аярлап,
Ажал келет бир күнү,
Алкымыңдан жакалап.
Абайлабай турабыз,
Аңдып турат бакалап.¹
Алып кетет бир күнү.
Аттай бутун такалап.
Пайгамбарлар баары өткөн,
Наманган ылдый дайра өткөн.
Олуялар алда өткөн.
Эчен түрдүү чоң да өткөн.
Ойлоп турсак замана,
Тегеренип күн жаткан,
Жер титиреп, таш кулап.
Мындай заман бир өткөн.
Бирин-бири чабышып,
Эртесинде табышып,
Эчен мыкты эр өткөн.

* * *

КАЛЫГУЛДУН ДАГЫ ӨМҮР ТУУРАСЫНДА АЙТКАНЫ

Өлүм-кезек бергендей,
Баштыкка тезек тергендей,
Аңдып турат артыңан
Адис болгон мергендей.

Алтындан кээжим² тор түйүп,
Алганың калат бу жайда.

¹ Бакалап — көз салып, тирмейип карап.

² Кээжим — парча, алтындын жиптей ичке созулмалары кошо токулган баалуу азем материя, көшөгө, ат жабуу, үртүк ж. б.

Айдап-айдап мал берген,
Алтын чырай, нур сөөлөт.
Арзыган калат бу жайда.
Күмүштөн кээжим тор түйүп,
Күткөнүң калат бу жайда.
Күрпөң, күрпөң мал берген,
Күмүш чырай, нур сөөлөт,
Күйгөнүң калат бу жайда.
Бу жалганчы дүйнөнүн
Өлүмү ушундай куу жайда,
Алты азамат бириксе,
Алты кетмен топурак
Үйүп коет эмеспи.
Алты абдес¹ суу менен
Жууп коет эмеспи.
Баш-аягын кепинден,
Бууп коет эмеспи.
Андан албан төөгө
Жүктөп кетет эмеспи.
Агайын, иниц ыйласа,
Калың журтуң жыйылып,
— "Бу жалганчы дүйнөнүн
Өлүмү ушундай болот" деп,
"Шүк" деп коет эмеспи!

* * *

КАЛЫГУЛДУН МАСЕЛДЕРИ

Атын баккан азамат,
Катын багаар.
Итин баккан аялдар,
Элге жагаар.
Элге жаккан ал аял,
Эрге жагаар.
Шатыратып күн жааса,
Жерге жагаар.
Жакшы чыккан азамат,
Элин билээр,
Элин билген ал адам,
Билим билээр,
Окуп карап ойлонуп,
Илим билээр.
Эчен түрлүү адамдын,
Тилин билээр.
Чыгып турган ал адам,
Чынар болоор,

¹ Абдес — иран сөзү. Чөөгүн деген мааниде.

Чымчык сайрап чынарга,
Булбул коноор.
Түбү жоон тамырлуу,
Терек болоор.
Көлөкөсү көп жанга,
Керек болоор,
Андай адам табылбайт,
Кайда болоор?
Ошол чыкса дүйнөгө,
Пайда болоор,
Тийип турган асманда
Күндөй болоор!
Макулуктун баарына,
Бирдей болоор.
Ошол адам ойлосоң,
Кимден чыгаар?
Ушул турган калайык,
Элден чыгаар!
Алтын, күмүш, асылдар,
Жерден чыгаар!
Эр адамдын жаманы,
Жүрүшүнөн кул болор.
Ургаачынын жаманы,
Кыялынан тул¹ болор.
Акылдуунун айтканы,
Абайласаң бул болор.
Там бир жылы көбөйөр,
Дарак бир жерден көгөрөр,
Каркыра катары менен жүрөр,
Кадырын билген киши билер.
Унчуккандан унчукпаган жакшыраак,
Унчуккандын башына тиер таяк.
Акыл — макал экөө бирдей келер.
Ал экөөнү айтканы күндөй тиер.
Билбеген наадандардын ичи күйөр,
Билген адам ошону,
Байым кылар.
Көкүрөккө ойлонуп,
Дайын кылар.
Билбегендер ошону
Айың кылар.

* * *

Эркек үндүү аялдын
Уяты жок,
Катын үндүү эркектин
Кубаты жок.

¹ Тул — өлгөн эринин кейпин жасап, анын жанында жоктоо, жесир.

Өгүз мүйүз инектин
Сүтү жок.
Иймек мүйүз өгүздүн
Күчү жок.
Кээ бир адам күркүрөйт
Магдыры¹ жок.
Кээ бир адам достошот
Тамыры жок.

* * *

Урайын десе кудайын
Улуу душман жубайын.
Кызы салат кыйынга,
Кеби баспайт жыйынга.
Келини чыгат кер айтып,
Кемпири чыгат тир айтып,—
Жат бутунду сырайтып,
Жамбы берген жакынын,
Жакшылык кылбайт кылайтып.

* * *

Кайгысыз киши карыбайт,
Калп айткан киши жарыбайт.
Беш тогоол болбой жай болбойт,
Бейли тар киши бай болбойт.
Көп болуп жылдыз ай болбойт,
Көөнү тар адам бай болбойт.

* * *

Көгүчкөн учаар жем чыкса,
Көк тулпар чуркаар тер чыкса,
Көрүктүн оту тутанбайт,
Көт жагынан жел чыкса.
Көч жүрө албай токтолот.
Көз учкан бийик бел чыкса,
Көңүлү тынаар көпчүлүк,
Көзгө толоор эр чыкса!

* * *

Жалгыз өлсө чуу чыкпайт,
Жар куласа суу чыкпайт.
Жалгыз аттан чаң чыкпайт,
Талды чапсаң кан чыкпайт,
Жапаң-жупаң кар жааса,
Жаш куурай башын көтөрбөйт.
Жаман эрден мал тайса,
Жаздыктан башын көтөрбөйт.
Ак чаңгыл тоонун бооруна

¹ Магдыры жок — күчү, кубаты жок (импотент)..

Адис мерген кийиктейт.
Алганы жакшы жолукса,
Азамат көөнү бийиктейт.
Экөөгө бирөө бата албайт,
Эки жаман иш болсо,
Талаага жалгыз жата албайт,
Бар болбой малың чачылбайт,
Башына мүшкүл иш түшпөй,
Малың арзан сатылбайт.
Экөөгө бирөө бата албайт,
Жаман адам жакшыга,
Кебин түзөп айта албайт.
Каза жетпей, күн бүтпөй,
Башына жаздык тартылбайт.
Булбулдун доошун эшитпей,
Буралып талаа ачылбайт.
Күкүктүн доошун эшитпей,
Күн жайланып ачылбайт,
Күйүттүү болгон пенденин,
Күндө доошу басылбайт.
Эки ат минген кеч калбайт,
Эл четинде ач калбайт.
Аттууга жөө жете албайт,
Жакшыны жаман көрө албайт,
Арык койду бөрү албайт,
Бий болбогон бий болсо,
Айтылбаган сөз калбайт.
Бай болбогон бай болсо,
Башы бүтүн чеп калбайт.

* * *

Жетелүү¹ шумкар баласы,
Саркыт² койбой жем жебейт.
Жетесинде тойбогон,
Тоймоюнча кел дебейт.
Каса³ шумкар каз алса,
Канатын жерге тийгизбейт.
Кан башына күн тууса,
Карага сырын билгизбейт.

* * *

Жаман эрге мал бүтсө,
Жанына коңуш коңдурбайт.
Кондурса да ондурбайт.
Жаман атка жал бүтсө,
Жанына торсук байлатпайт.

¹ Жетелүү — асыл тукум, кыраан, табына келген.

² Саркыт — кешик, тамактануудан, жем жегенден калган калдык, шакел.

³ Каса — араб сөзү өзгөчө, эң жакшы, кыраан.

Жаман атты буйга мин,
Тонуп калган ойго мин,
Чанач артып сууга мин,
Ишенимдүү жакшы атын,
Ажалың чындап жетээрде,
Азабыңдан куткарып,
Алып чыгып кетээрге,
Көтөрүлгөн тууга мин,
Кулак тунган чууга мин!

* * *

Аргымак мойнун шок кесет,
Азамат мойнун жок кесет.
Аргымактын азганы,
Алыска сапар басканы.
Азамат эрдин азганы —
Көчкөндө жөө басканы.
Азаматта мал жок деп,
Жоого таштап кетпөңөр,
Аргымакта жал жок деп,
Жолго таштап өтпөңөр.
Өзөңдүү сууга тал бүтөт,
Өлбөгөн кулга мал бүтөт.
Мал бүткөнчө эс кетет,
Ага-инидей дос кетет.

* * *

Куурай чыкпас куу такыр,
Куурай чыгып бергенде,
Кулун чуркап өтө албайт.
Мал бүтпөгөн куу жакыр,
Мал жыйылып бүткөндө,
Айдап журтка жете албайт.

* * *

Арым-арым жүгүрсө,
Аттын чери жазыла.
Алым-алым иштесе,
Эрдин чери жазылат.
Күрпөң-күрпөң жүгүрсө,
Күлүктүн чери жазылат.
Күндө үч убак күбүсө,
Мүлүктүн чери жазылат.
Масала¹ китеп окуса,
Молдонун чери жазылат.
Жараштыра токуса,
Жоргонун чери жазылат.
Бутун шилтеп басканда,

¹ Масала (маселе) араб сөзү: суроо, тапшырма, акылдашуу, кеңешүү.

Бечелдин чери жазылат.
Маңдайлашып айтышса,
Чечендин чери жазылат.
Толтура буудай салганда,
Кампанын чери жазылат.
Тампайтып жерге түшкөндө,
Жампанын чери жазылат.
Анча-мынча мал күтсө,
Бакырдын чери жазылат.
Көзү көрүп басканда,
Сокурдун чери жазылат.
Жакшы санат укканда,
Кулактын чери жазылат.
Чабандестер¹ жолукса,
Улактын чери жазылат.
Саралалуу көп жылкы —
Булактан келип суу ичсе,
Булактын чери жазылат.
Кээжим жоолук тиккенде,
Уздун чери жазылат.
Күйөөлөрү келгенде,
Кыздын чери жазылат.
Балдыздары келгенде
Күйөөнүн көңүлү ачылат.
Аны көрүп турганда
Бирөөнүн чери ашынат.

* * *

Мээнет кетпейт бечелден,
Сөз кутулбайт чеченден,
Чаң созулат тамандан,
Жакшылык келбейт жамандан,
Ар бир ишке корунчак.
Акылы бар азамат,
Ар бир сөзгө казанат².
Булбулдун мукам үнү бар.
Тайлактын таза жүнү бар,
Коргондуу чердин ору бар,
Улуктун кетте³ зору бар
Экинин бири болбогон,
Кембагал элдин шору бар,
Боло турган азамат,
Болоттон кылыч байланып,
Жоого тийсе сүрү бар.
Тамды тешер урунуп,
Сабы кыска чоту бар.

¹ Чабандоз — иран сөзү, байгеде ат чабуучу, дасыккан улакчы.

² Казанат — иран сөзү. Бул жерде жетик, зирек, көсөм деген мааниде.

³ Кетте (кэттэ) — ир. чоң, улуу.

Боло турган жигиттин
Жүрөгүндө оту бар.

* * *

Бу дүйнөдө не карып?
Ак калалуу бөз карып.
Жакшыларга айтпаган,
Алтын, каухар сөз карып.
Замандашы болбосо,
Карыя болор тез карып.
Кадырын жеңе билбесе,
Бойго жеткен кыз карып.
Эл жакалай конбосо,
Бетегелүү бел карып.
Каз, өрдөгү болбосо,
Айдың чалкар көл карып.
Улук адил болбосо,
Убара болот эл карып.
Аты, журту букара,
Өз колунда болбосо,
Кайраттуу тууган эр карып.
Айтып жүрөм ар кимге
Аңгеме кылып мен карып!

* * *

Бактылуу адам кааласа,
Муз үстүнө от жанаар.
Бактысыз адам кааласа,
Кургак үйдөн суу чыгар.
Жакшы болгон баланын,
Атасы жаман болсо да
Төрдө отуруп сый табар.
Жаман болгон баланын,
Атасы жакшы болсо да,
Төө үстүнөн ит кабар.

* * *

Кызыгы кайсы өмүрдүн,
Уктап көргөн түш артык.
Тар жерде, тайгак кечүүдө,
Эрендердин күчү артык.
Куу канжыга күлүктүн
Төрт аяктан неси артык?
Көктөбөсө жамгыр жаап,
Кайырсыз жаздан кыш артык.
Сыпаты бир адаттын,
Эрден эрдин иши артык,
Тууру кутсуз шумкардан,
Кайырдуу болгон күнүндө

Турумтай аттуу куш артык,
Одоно соккон күмүштөн
Сулуулап соккон мыс артык.

* * *

Алтын ээр ак кабак,
Атка тынчы болбосо.
Алтынын алып отко жак,
Аянар тууган болбосо,
Акырын сүйлөп жатка жак!
Күмүш ээр ак кабак,
Күлүккө тынчы болбосо,
Күмүшүн алып отко жак.
Күйүшөөр тууган болбосо,
Күлө багып жатка жак!
Ырыс алды-ынтымак,
Ынтымагың болбосо,
Алдынан таяр алтын так!

* * *

Алгыр болсо тайганың,
Алтындан таап каргы так.
Алалбаса аңдарды
Айлансын аштан башка чап!
Күлүк болсо тайганың,
Күмүштөн таап каргы так.
Күйүп кетсең жаман го
Күйүп жүрбөй башка чап!

* * *

Алтын мөөр, ай мончок,
Адамга кайдан табылат?
Алганың жаман болгон соң,
Абийириң кайдан жабылат?
Күмүш мөөр, күн мончок,
Күндө эле кайдан табылат?
Күйөрүң жаман болгон соң,
Күнөйүң кайдан жабылат?

* * *

Ат качаган болгон соң,
Аштан-тойдон калган соң,
Күлүктүгү не пайда?
Алганың сулуу болгон соң,
Аркырап беттен алган соң,
Сулуулугу не пайда?
Чымыш тийсе түйөгө,
Ойсул ата¹ не пайда?

¹ Ойсул ата — миф. тээлөрдүн ээси, түпкү теги, калкал оочусу.

Курсаутан урган жаманга,
Айтып-айтпай не пайда?

* * *

КАЛЫГУЛДУН ТЕРМЕ САНАТ ЫРЛАРЫ

Кызаргандан баарысы
Манат болот турбайбы.
Кылган иштин баарысы,
Адат болот турбайбы.
Ирмегендин баарысы
Канат болот турбайбы.
Ырдагандын баарысы
Санау болот турбайбы.
Улук ооздон ырды айтам,
Ар санаттан бирди айтам.
Аттууну коюп, жөөнү айтам,
Арбак конгон дөөнү айтам.
Катар-катар лөктү айтам,
Калп айтпаган төштү айтам.
Кара килең¹ болбой кар кетпейт,
Капсалаң болбой жут болбойт.
Кара өгөй болбой доо болбойт,
Шагылы болбой зоо болбойт.
Шайыры болбой ал болбойт.
Бейли жакшы кем болбойт.
Этекте кессен жең болбойт,
Эзелки душман ал болбойт.
Желкени кессен тон болбойт,
Жеткилең бийик жоң болбойт.
Жеке тазачы сел болбойт,
Ыргайган катуу иши болбойт.
Кебелген ширин аш болбойт.
Тууганын душман болгонча,
Мылдан кыйын иш болбойт.
Арык койдун терисин,
Алты аматсаң ий болбойт.
Атадан жаман тууганын,
Ак кийизге салдырып.
Көтөргөн менси бий болбойт.
Кум жыйылса тоо болбойт.
Тоо болсо да отконун
Кум айланган зоо болбойт.

¹ Улук — башкаруучу, бийлоочү. Бул жерде, сөз атасы деген мааниде.

² Лөк — күчтүү, төмөнкөз чөп деген мааниде.

³ Кара килең — кийи аяктап, күндү жылуу гарткан учуру.

Аскар, аскар, аскар тоо,
 Аягы барып чап болот.
 Атадан алтоо тууса да,
 Сыйлашпаса жат болот,
 Теректин түбү тыт болот,
 Жаман киши кырс болот.
 Каарына чындап алганда
 Ак жайдын күнү жут болот.
 Кар эрисе суу болот.
 Хан белгиси туу болот.
 Хан сактаган эрендин,
 Жүрөгүнүн башында—
 Жүлүндөй сары суу болот.
 Эдилдин башы куу болот,
 Эрикпей айтсам ыр болот.
 Жалтандын¹ башы зоо болот,
 Жаман менен дос болсон,
 Акыры бир күн кас болот.
 Айбы чыкса жигиттин,
 Узун бою пас болот.
 Жаман болор жигиттер,
 Жакынына кас болот.
 Жарды болор жигиттер,
 Дөөлөтүнө мас болот.
 Атан төө мас болсо,
 Тайлак менен дос болот.
 Жаман киши мас болсо,
 Жакшысы менен кас болот.
 Келинди мейнет чырмаса,
 Кайненеси кас болот.
 Атты мээнет чырмаса,
 Аягынан басынат.
 Төөнү мейнет чырмаса,
 Котур болуп кашынат.
 Байды мейнет чырмаса,
 Ашканага жашынат.
 Тузду мейнет чырмаса,
 Даты чыгып шор болот.
 Манапты мээнет чырмаса,
 Түбү менен кор болот.
 Кызды мейнет чырмаса,
 Атасынын торүндө
 Көп олтуруп кор болот.
 Катынды мээнет чырмаса,
 Каяша айтат эрине.
 Жардыны мээнет чырмаса,

¹ Жалтан — бийик, сып-сыйда.

Аштыгы чыкпайт жерине.
Жакшыны мээнет чырмаса,
Жакыны менен кас болот
Баланы мээнет чырмаса,
Сары карт чыгып таз болот.
Акылы бар азамат,
Дөөлөт менен ток болот.
Касында жигит шок болот,
Колдо дөөлөт жок болсо,
Жабыгып жүрүп жок болот.
Балалуу өрдөк талпынса,
Балалары чуу болот.
Баласыз өрдөк талпынса,
Жез канаты куу болот.
Күндө жорго мингендин,
Темингиси төр болот.
Күндө чобур мингендин,
Согончогу чор болот.
Атты мээнет чырмаса,
Аягынан басынат.
Ат жакшысы боз болот,
Алганы жакшы жолукса,
Атасы душман дос болот.
Ак бөкөн¹ келип жыгылат,
Алдын казып орлосо.
Ак шумкар келип илинет,
Саятчы алдын тордосо,
Ийри, жыгач түз болот,
Тезге салып морлосо,²
Душманыңа кор болот.
Өз тууганын кордосо.

* * *

Арыса тулпар этинен,
Алмагы кыйын жал кайтып.
Кетсе дөөлөт колундан,
Келмеги кыйын мал кайтып.
Кедейчилик жигиттин,
Кейпин бузат шалдайтып.

Баштагы пейли бузулат,
Жарды болсо бай кайтып,
Берейин десең малың жок,
Бересе кылат далдайтып.
"Келе" десе бересин,
Кейитип жанды саргайтып.
Калалуу коргон бузулса,

¹ Ак бөкөн — сайгак, кайберен.

² Морлоо — малдын кыйына, көңүлө жыгачты көөмп жашытып түздөө.

Калаа болбойт там кайтып.
Туйгунун учса колундан,
Тууруна конбойт ал кайтып.
20 менен 30 жыл
Өтсө келбей, ал кайтып.
Желип өтсө өмүрүн,
Жигит болбойт чал кайтып.
Чырпыгы сынса талындын,
Чыңар болбойт тал кайтып.
Чындап ажал келгенде
Чыкса келбейт жан кайтып,
Өткөн өмүр-качкан куш,
Өкүрсөң келбейт ал кайтып.

* * *

Алыска сапар жол жүрсөн,
Аземдүү жорго ат жакшы.
Окусаң илим үйрөнүп,
Орундуу жазган кат жакшы.
Сараңдардан миндеген,
Жалгыз да болсо март жакшы.
Пайдасы жок туугандан,
Мамилелүү сарт жакшы.
Билбес наадан туугандан,
Билеселүү жат жакшы.
Бедери жок жакындан,
Бек кармаган ат жакшы,
Кесепеттүү катындан,
Келте ооруган дарт жакшы.
Мөмөсү жок дарактан,
Жапайы чыккан тал жакшы.
Шатыран¹ жалкоо жигиттен,
Сарамжалдуу чал жакшы.
Тамчы тамган боз үйдөн,
Дубалдан соккон там жакшы,
Башыңа келсе жалгыздык,
Бакирчилик кам жакшы,
Адамдын учар канаты,
Аз да болсо мал жакшы.
Каз, өрдөккө көл жакшы,
Бербесе да медреселүү,
Берекелүү эл жакшы.
Катындарга эр жакшы,
Дыйкандарга жер жакшы.
Жигиттикке эл жакшы,
Кадыр тапкан эр жигит,
Кары-жашка тең жакшы.
Чар тарапка мал оттоп,

¹ Шатыраң — шаттыкка, күлкүгө берилген.

Чарба малга тоо жакшы,
Качса кетет кутулуп,
Кайберенге тоо жакшы,
Көрө албаган туугандан,
Каршылашкан жоо жакшы.
Жигиттерге кыз жакшы,
Мүнүшкөргө куш жакшы.
Тил албаган жаманга
Акыл сөздөн муш жакшы.
Бул дүйнөдө нур жакшы,
Булбулдарга гүл жакшы,
Муңдуунун черин жазууга,
Булбул күбө тил жакшы.

* * *

Келиниң жаман болгон соң,
Итиң ичкен аш менен тең.
Уулун жаман болгон соң,
Апийим ичкен сарт менен тең.
Катының жаман болгон соң,
Кетпес кесел дарт менен тең.
Алганың жаман болгон соң,
Жамбаштан өткөн сыз менен тең.
Жеңең жаман болгон соң,
Жети ай кыскан кыш менен тең,
Иниң жаман болгон соң,
Арак ичкен мас менен тең.
Атаң жаман болгон соң,
Эрегишкен кас менен тең.
Келиниң жаман болгон соң,
Керексиз жаткан таш менен тең.
Жигитке бир ат болбосо,
Минсе чаты толбосо,
Чалгыны¹ сынган куш менен тең.
Сарамжал үйдө жоқ болсо,
Көтөрүп койгон ыш² менен тең.
Жайкалып шибер чыкпаса,
Жай деле болсо кыш менен тең.
Бетинен бедер кеткен соң,
Кымкап да болсо бөз менен тең.
Кадырлаш болсо зайыбын,
Картайса да кыз менен тең.
Эрди-катын эки жан,
Эркелетип сүйөргө
Эркек бала болбосо,
Кулагы туюк иш менен тең.
Кайыры жок байларын

¹ Чалгыны сынган — аң уулоодон жолу болбогон.

² Көтөрүп койгон ыш — күтүлбөгөн, ыш каптаган үй.

Кабакта жаткан таш менен тен.
Акылы жок боз бала,
Соо да болсо мас менен тен.

* * *

Жаман ишке киришпе,
Акылы бар боз бала
Адал ишти козголо,
Акылдууга дос бала,
Акылсызга жолобо,
Жолугасың тайгакка.
Тайгаланып жыгылба,
Кудайга үнүң угузба.
Жаман иштен качып өт.
Жакышылыкка жетесиң,
Кокусунан жаманга,
Жолукпагын нааданга.
Арманда болуп кетесиң,
Аманат жандан кечесиң.
Жакшы кепке шашпагын,
Сабырлык менен барасың.
Акыры түбү ошондон,
Жакшылыкты табасың.

* * *

АР ТҮРКҮН ТЕМАДАГЫ ЫРЛАРДАН

Жекендүү көлдүн бал камыш,
Жага билсең от жанат.
Уулу жаман болгон соң,
Дөбөдөй болгон атасын,
Төө үстүнөн ит кабат.

* * *

Кырчын айтат талмын деп,
Кемер айтат жармын деп.
Чымчык айтат кушмун деп,
Чырпык айтат талмын деп,
Эшек айтат малмын деп.

* * *

Секилдектин кызыл кыз,
Сен кийгенди мен кийсем.
Сендей болом узун кыз.

* * *

Мүлктү жыйсаң мылтык жый,
Жоого алдырбайт короодон.

Малды баксаң койду бак,
Колуң кетпес чарадан.
Итти баксаң сырттан бак,
Кой алдырбайт короодон.

* * *

Канжыганын катканын,
Каптал билбейт, ат билет.
Азаматтын азганын
Өзү билбейт, жат билет.

* * *

Мылтыктан тез ажал жок,
Бармактай — ак жарасы.
Булбулдан чечен бир куш жок.
Тырмактай — ак карасы.

* * *

Жакшы уулдун башына,
Ырыс менен кенч ойнойт.
Жаман уулдун башына,
Келтек менен муш ойнойт.
Жакшы кыздын башына,
Бермет менен шуру ойнойт,
Жаман кыздын башына
Сирке менен бит ойнойт.

* * *

Аккула аттар кимде жок?
Жүгүрбөсө тайча жок.
Ага-тууган кимде жок.
Сыйлашпаса жатча жок.

* * *

Ары жок күлкүчү,
Акылы жок уйкучу.
Аюу аманчылыкты,
Акмак жаманчылыкты тилейт.

* * *

Уста менен дос болсоң,
Кар кескенин¹ аларсың.
Ууру менен дос болсоң,
Бир балээге каларсың.

¹ Кар кески — кара кески, бычак.

* * *

Бай мактанса табылар,
Сабасында кору¹ бар.
Жок мактанса чабылар,
Маңдайда калың шору бар.

* * *

Мокок бычак алгыча,
Тиштеп жегин тойгуча.
Жаман катын алгыча,
Бойдок жүргүн өлгөнчө.

* * *

Жакшы болсо катының,
Табыла берет акылың,
Куусаң да кетпейт жакының.
Жаман болсо катының,
Кете берет акылың,
Чакырсаң келбейт жакының.

* * *

Жакшы кызга жаман кыз,
Багы менен теңелет.
Жакшы эрге жаман эр,
Малы менен теңелет.
Жакшы атка жаман ат,
Жалы менен теңелет.

* * *

Шакылдаган катынды,
Кыз бергенде көрөрмүн.
Бакылдаган текени
Суу кечкенде көрөрмүн.

* * *

Өтүп кеткен жаанды,
Жамынчы алып кубарбы?
Асыл жакшы кайрандан,
Сендей жаман тубарбы?

* * *

Жүктөп төө көрбөгөн,
Көчтө көлүк өлтүрөт
Ат минбеген ат минсе,
Атын чаап өлтүрөт.

¹ Кору — 1. кымыздын ачыткысы. 2. Артыкча байлык, барчылык.

* * *

Казанчынын эрки бар,
Кайдан кулак чыгарса,
Бир алланын эрки бар,
Кайдан булак чыгарса.

* * *

Эңкейгенге эңкейгин,
Башың жерге тийгиче.
Атандан калган кул эмес,
Какайганга какайгын,
Башың көккө тийгенче
Пайгамбардын уулу эмес.

* * *

Аргымак аттын жакшысы,
Азыраак оттоп көп жуушайт.
Азамат эрдин жакшысы—
Азыраак сүйлөп, көп тыншайт.

* * *

Шамал күлүк — изи жок,
Каргыш оор-мизи жок.
Кайда болсо жамандын,
Калкка сыяр иши жок.

* * *

Кайраты бар эрендер,
Карагай найза кармаган.
Карыштырып колуна,
Кара жемсөө жигиттер,
Канча бүлүк болсо да,
Кайрылбайт экен тобуна.
Жортуулчу түшөт жолуна,

* * *

Жалгыз болсоң чоогоол бол,
Жат жанынан түңүлсүн,
Жарды болсоң куваз¹ бол,
Бай малынан түңүлсүн.

* * *

Бир адамдан,
Алтымыш уул тараса...
Ар кимиси,
Ар бир ишке жараса.
Он беши дилде кылыч байланса,

¹ Куваз — (кооз) баш бербеген, мүнкүрөбөгөн, жалындаган (хайраттуу).

Он беши хан алдында сайраса,
Он беши аштык эгин айдаса,
Он беши төргө көчүп жайласа,
Ошонун ар кимиси барбаса —
Ол адам армандуу бул дүйнөгө!.. анын
Не болоорун билбейбиз о дүйнөдө...

* * *

Алгыр кушун мүлүшкөр,
Алып келип казга сал.
Акылың болсо азамат,
Аштык айдап, баккын мал.

* * *

Атаандашат абысын,
Ак шумкар карайт чабытын.
Аларман ууру көз салат,
Адырмак тоонун жыбытын.

* * *

Кара куш карайт кардыга,
Коңгуроо такса жарашат.
Койкойгон кара нарына,
Кара жемсөө азамат,
Карабайт жакыр, жардыга.

* * *

Берейин деген кулуна,
Белен кылат жолуна,
Бербейин деген кулуна
Сатса чыкпайт пулуна.

* * *

Кара кой соймок бардыктан,
Канга бармак жарлыктан.
Калк сурамак нарклыктан,
Ат жоорутмак тердиктен,
Найза саймак эрдиктен.
Балаң пайдалуу болсо,
Аштыгың айдалуу болор.
Катының кадырлуу болсо,
Айылың жайлоолуу болор.

* * *

Жакшы болсон жердей бол,
Баарын чыдап көтөргөн.
Таза болсон суудай бол,
Баарын жууп кетирген.
Ырыс алды ынтымак,

Ынтымагың жок болсо,
Алдыңан таяр алтын так!

* * *

Көлүктүүн көчүп жүрүп мал сакта,
Көлүксүзүң¹ көчпөй жүрүп там сакта.
Көңүлүңдү эргитип, боз балдар,
Көз өткөнчө жан сакта!²
Көтөрүп жүрүп абазын,³
"Кеселдер" көрбөйт жарасын.
Көңүл кылсаң ар ишке,
Көктөгүнү аласын.

* * *

Болорунда болуп өт,
Боз жоргодой жылып өт.
Болбосуна келгенде,³
Болгон кулду бакала,
Боз жоргону такала.
Көкүрөк чечен болбосо,
Көзү көрүп не кылат?
Жан кыйналат дебесен
Жардылыктан ким өлөт?

* * *

Жалтандын башы зоо болот
Жаман менен дос болсон
Акыры бир күн кас болот.
Жакшы менен дос болсон
Өлгүчөктү кушташат.
Жаман менен дос болсон,
"Баягымды бергин" деп,
Эки айдан кийин мушташат.

* * *

Соода кылба сүткорго,
Айыл конбо анткорго.
Жолдош болбо айгакка,
Мүдүрүлтөт тайгакта.

* * *

Эрге келет бир кезек,
Эрге кезек келгенде,
Эки күлүк ат байлайт,
Ага иниси бак байлайт.
Жерге келет бир кезек

¹ Көлүк — жүк жүктөлгөн унаа (төө, ат, өгүз).

² Абаз—ир. үн. добуш.

³ Бакала — көз салуу, тирмейип кароо.

Жерге кезек келгенде,
Байчечекей гүл жайнайт,
Бакка келет бир кезек,
Бакка кезек келгенде,
Башына булбул куш сайрайт.
Сартка келет бир кезек.
Сартка кезек келгенде,
Самоорунда чай кайнайт.
Калкка келет бир кезек,
Боорлошуп мактанат,
Жат душмандан сактанат.
Дөөлөттүү болуп эл конот,
Төшүн жайган адамдай,
Закымдап¹ баары оңолот!

* * *

КАЛЫГУЛДУН ЫСЫК-КӨЛ ЖӨНҮНДӨ АЙТКАНЫ

Күңгөйдөн агат миң булак,
Тескейден агат миң булак.
Аягынан агып чыкпайт бир булак!
Тегереги туюк,
Төбөсү бийик.
Суу сайын нарын табак эти бар.
Ысык-Көл—бейиштин бир эшигидир!
Кыш болуп кашкая суугу жок,
Жай болуп каткалаң ысыгы жок.
Ат жеткен жерде
Мындан артык кызыгы жок...
Мактанып жер жетерби?
Адам мындан кетерби?!
Ысык-Көлдөн чыкпагыла, балдар!..

¹ Закымдап — көз ачкыла

МАЗМУНУ

Кириш сөз	3
Калыгул жөнүндө эскерүү	7
III. Үмөталиев "Замана" поэзиясынын генезиси жөнүндөгү маселеге карата	12
Калыгулдун Ормонго карата айткандарынан	22
Калыгулдун замана жөнүндөгү ырларынан	24
Калыгулдун өмүр жөнүндөгү айткандары	28
Калыгулдун маселдери	29
Терме-санат ырлары	37
Ар түрдүү темадагы ырлар	42

КАЛЫГУЛ БАЙ УУЛУ

Илимий редактор *Айдаркулов К. А.*
Чыгышына жооптуу *Эсенов Е.*
Редактор *Керимбекова Н. К.*
Сүрөтчүсү *Косналиев К.*

Терүүгө 5.03.92-ж. берилди. Басууга 16.03.92-ж. кол коюлду. Форматы
60×90¹/₁₆ . Заказ 931. Тираж 30000. Цена договорная

Дарегги: 720000, Бишкек шаары, Первомайская кочосү, 50. "Китеп" чакан
ишканасы.

ГКИ «Эркин-Тоо»
Бишкек ш., Эркиндик сейил, 45

